

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико юридичних наук
Кафедра історії України
Середня освіта (Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

**МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ «ТВОРЕННЯ
НОВОЇ УКРАЇНИ» (2014-2023 РР.)**

Студентки Капленко Надії Володимирівни

Науковий керівник:

Страшко Євгенія Матвіївна

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: _____

Рецензент: _____

Допущено до захисту:

_____
_____

Анотація

У магістерській роботі на основі аналізу джерельної бази, історіографії та навчально-методиної літератури, систематизації та узагальнення досвіду науковців зроблено обґрунтування та розробка авторського позаурочного заходу для формування громадянської компетентності. Конкретизовано та уточнено характеристики поняття «громадянська компетентність». Порівняно матеріали підручників історії України на наявність вправ для формування громадянської компетентності та її відповідність освітній програмі. Визначено чинники та роль участі учнів в активностях місцевих організацій у формуванні громадянської компетентності.

Based on the analysis of the source base, historiography and educational literature, systematization and generalization of the experience of scientists, the thesis substantiates and develops the author's extracurricular activity for the formation of civic competence. The characteristics of the concept of "civic competence" are contextualized and clarified. The materials of Ukrainian history textbooks are compared for the presence of exercises for the formation of civic competence and its compliance with the educational program. The factors and the role of students' participation in the activities of local organizations in the formation of civic competence are determined.

Скорочення

- АТО – Антитерористична операція
- БПЛА – Безпілотний літальний апарат
- БФ – Благодійний фонд
- ВВП – Валовий внутрішній продукт
- ГО – Громадська організація
- ДНР – Донецька народна республіка
- ЗСУ – Збройні сили України
- ІПСО – інформаційно-психологічна операція
- ЄАЕС – Євразійський економічний союз
- ЄС – Європейський союз
- ЛНР – Луганська народна республіка
- НАБУ – Національне антикорупційне бюро України
- НАЗК – Національне агентство із запобігання корупції
- НАТО (NATO – North Atlantic Treaty Organisation) – Організація Північноатлантичного договору
- НУШ – Нова українська школа
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- РНБО – Рада національної безпеки і оборони України
- РФ – Російська Федерація
- САП – Спеціальна антикорупційна прокуратура
- ТРО – Сили територіальної оборони Збройних Сил України

Зміст

Вступ.....	5
Розділ I. Сучасна вітчизняна історіографія про концептуальні засади з теми «Творення нової України 2014-2023».....	10
Розділ II. Громадянська компетентність учнів 11 класу: теоретико-методичний дискурс	31
§ 2.1 Поняття громадянської компетентності, його стандартизовані вимоги, значення та освітні перспективи.....	31
§ 2.2 Актуалізація системи методів формування громадянської активності учнів 11 класу в навчальному процесі	39
Розділ III. Порівняльний аналіз навчальної теми «Творення нової України» в новітніх підручниках для учнів 11 класу.....	44
Розділ IV. Виховання громадянської активності старшокласників у контексті сучасних молодіжних викликів: моделювання позаурочної діяльності	51
Список джерел і використаної літератури.....	58
Додатки.....	71

Вступ

Актуальність. Сучасна людина, яка вбачає демократію та громадянське суспільство як природне середовище для задоволення своїх особистих та суспільних потреб, розглядає дані цінності як основні для функціонування демократичного суспільства. Життя ставить перед особою завдання не лише прояву громадянської активності, але й усвідомлення власної ролі та значення в суспільному житті, а також відповідальності за свої дії відповідно до власних переконань і цінностей. За дослідженнями науковців, спроби позбутися тоталітарної спадщини в економіці, політиці та національній самосвідомості в Україні не досягають бажаного успіху, в тому числі через відсутність в суспільстві сформованої системи цінностей, моделей та прикладів поведінки, що властиві демократичній політичній культурі.

У таких умовах особливо важливо розвивати громадянську компетентність, і для досягнення цієї мети необхідно приділяти більше уваги цьому аспекту в закладах загальної середньої освіти. Зміцнення виховної ролі навчального процесу, формування на уроках громадянськості, моралі, працьовитості, сім'ї, поваги до прав і свобод людини, а також любові до Батьківщини та природи повинні розглядатися як один із ключових напрямків навчання та державної політики. Для ефективного формування громадянської компетентності у школярів передбачає впровадження компетентнісного підходу в освіті. Орієнтація системи просвіти на ефективну передачу знань, яка була загальноприйнятою ще декілька десятиліть тому, більше не відповідає сучасним вимогам суспільства. На сьогоднішній день суспільство вимагає виховання самостійних, ініціативних та відповідальних громадян, здатних ефективно співпрацювати у вирішенні соціальних, економічних та виробничих завдань.

Нова школа недостатньо надає учням навичок самостійного прийняття рішень, використання комунікаційних та інформаційних технологій, критичного мислення, а також вирішення конфліктів. Різні навчальні

предмети, зокрема історія України, повинні взяти на себе завдання розвитку громадянської компетентності та громадянських цінностей, а також формування необхідних знань, вмінь, навичок та поглядів. Це є важливою умовою для ефективної та відповідальної участі громадян у політичному житті суспільства.

Окрім цього, український народ перебуває в періоді інтенсивного формування держави. Сучасні умови активної оборони незалежної держави та збереження її кордонів набувають особливого значення в розвитку громадянської компетентності серед молодого покоління. Це має важливе значення, оскільки молодь повинна бути готовою активно приймати участь у відбудові нової України, бути справжнім громадянином своєї країни. Їх має цікавити доля своєї держави і вони мають прикладати максимум зусиль для її розвитку.

Для збереження української нації важливим є напрямок діяльності освітніх установ та виховних тенденцій в напрямку розвитку національної свідомості. Для подолання духовної і моральної кризи передбачає збагачення української ментальності та самосвідомості, моральних цінностей та ідеалів. Тому є необхідність формування сприятливих умов для розвитку національної самосвідомості та формування громадянської компетентності серед учнів старших класів. Тому перед освітнім закладом стоїть складне та важливе завдання – формування в учнів громадянських якостей, закріплювати ідею своєї приналежності до українського народу та своєї Батьківщини, виховувати внутрішню необхідність та рішучість відстоювати та захищати інтереси, реалізовувати свій потенціал на благо України.

Дослідження питання формування громадянської компетентності особистості розкрито в наукових працях провідних науковців, таких як Р. Арцишевський [1] Т. Бакка [3], О. Березюк і О. Власенко [5], О. Кучер [49], В. Оржеховська [18], О. Пометун [77] та інші. Вчені приділяють увагу розвитку громадянської освіти як спеціалізованої галузі, спрямованої на формування громадянської компетентності. О. Пометун [78], Т. Смагіна [89], Т. Ремех [85]

та інші розкривають сутність та структуру громадянської компетентності, а також вивчають шляхи її формування в учнів.

Дослідженням новітнього періоду історії України, аналізують причини та прогнозують перспективи й оцінюють наслідки війни такі науковці як О. Бойко [12], В. Заплатинський [29], Л. Якубова [108]. Аналізом російської пропаганди, що є одним із інструментів гібридної війни, займаються В. Ільницький, В. Старка та М. Галів [31]. А. Харук [104] вивчає перебіг військових операцій під час бойових дій. Значення ТРО та її роль у 2014-2023 рр. оцінює С. Сегеда й В. Машталір [87].

Об'єкт – громадянська компетентність в учнів 11 класу.

Предмет – процес формування громадянської компетентності у старшокласників.

Гіпотеза – дослідження базується на припущенні, що дієвість процесу формування громадянської компетентності в учнів старших класів закладів середньої освіти підвищиться, якщо вчитель буде використовувати, окрім, навчального процесу, позакласні заходи; залучатиме до волонтерства, зустрічей з місцевою владою, активностей місцевих БФ, ГО та інших організацій.

Метою магістерської роботи є систематизація, теоретичне обґрунтування та практичні рекомендації шляхів формування громадянської компетентності учнів 11 класу на уроках історії України.

Завдання:

1. Проаналізувати новітню вітчизняну історіографію з теми «Творення нової України 2014-2023 рр.».
2. Охарактеризувати розділ «Європейський вибір України. Російсько-українська війна.» державної програми з історії України.
3. Розкрити поняття громадянської компетентності.
4. Дослідити провідні методи формування громадянської компетентності.

5. Порівняти підручники з історії України для учнів 11 класу за висвітленням теми «Творення нової України».

6. Охарактеризувати участь вчителя у формуванні громадянської компетентності.

7. Розробити позаурочний захід для учнів 11 класу для виховання громадянської компетентності.

Методи та джерела дослідження

1) теоретичні: аналіз наукової та методичної літератури, систематизація та узагальнення теоретичного матеріалу з проблеми дослідження;

2) емпіричні: розробка авторського позаурочного заходу; класифікація компетентнісно орієнтованих завдань.

Новизна та практичне значення. Автор спробував актуалізувати та систематизувати сутність, методи формування громадської компетентності учнів 11 класу. Вперше було аргументовано методико-теоретичні засади формування громадянської компетентності для учнів старших класів на уроках історії України в учнів 11 класів; поглиблено суть поняття громадянської компетентності; розроблено позакласний захід, який сприяє формуванню громадянської компетентності та громадської активності; сформовано вимоги до вчителя для ефективної роботи у цьому напрямку; уточнено критерії оцінювання рівню набуття громадянської компетентності в учнів старшої школи. Також вперше обґрунтовано та проаналізовано історіографію періоду після 2013 року.

Отримані результати дослідження мають практичне застосування, оскільки їх можна використовувати для формування особистості учнів, патріотизму та відповідальності перед суспільством та своєю країною. У роботі вказано практичні методи, які мають безпосередній вплив на формування громадянської компетентності та мають застосовуватись у позакласній виховній роботі педагога.

Апробація

1. Капленко Н. Методи аналізу сутності громадянської компетентності учнів 11 класу у реалізації прав і обов'язків з метою розвитку демократичного суспільства / Вузівська конференція «Молодь у науці» (15-24 травня 2023 р., м. Ніжин).
2. Капленко Н. Формування громадянської компетентності в учнів 11 класу на уроках історії України. // Історичний альманах. – Вип.16. – Ніжин, 2023, С. 28-35.
3. Капленко Н. (у співавторстві) Участь активної української молоді в діяльності громадських організацій міста Ніжина. Закордонна наукова конференція «International expert conference RUSSO-UKRAINIAN WAR 2022-2023 (origins, causes, course and effects)» 14-15 грудня 2023 р., Józef Gołuchowski University of Applied Science at Ostrowiec Świętokrzyski (Польща).
4. Капленко Н. Участь активної української молоді в діяльності громадських організацій міста Ніжина. // International expert conference RUSSO-UKRAINIAN WAR 2022-2023 (origins, causes, course and effects) 14-15 грудня 2023 р., Józef Gołuchowski University of Applied Science at Ostrowiec Świętokrzyski (Польща) (у друці).

Структура роботи. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

Розділ І. Сучасна вітчизняна історіографія про концептуальні засади з теми «Творення нової України 2014-2023»

У підручниках з історії України 11 класу VI розділ має назву «Творення нової України». Досліджуваний період для виховання громадянської компетентності вміщений в цій частині книжки. Для того, щоб зрозуміти яким чином можна виховати дані навички, варто розуміти специфіку періоду. Також згідно Державного стандарту педагог має навчити учнів плекати любов до рідного краю [82]. Тому на думку автора, вчитель історії має наводити приклади реагування на ту чи іншу подію з історії свого населеного пункту чи району. Вивчення краєзнавства створює логічний зв'язок локальної історії з всеукраїнськими процесами. Це дає можливість учням зрозуміти причетність кожної людини до історії [83, с. 22].

За трохи більше ніж двадцять років Україна не стала стабільною та поступальною державою. Наприкінці 2013 року було піднято питання про існування незалежності в країні [11, с. 25].

У своїй праці О. Бойко вказує на причини та передумови Революції гідності у різних сферах. У соціально-економічній сфері: зниження темпів економічного зростання; дисбаланс фінансової системи; монополізація цін та ринків; підтримка владою реформ, які цікавили олігархічні клани (списання боргів, приватизація активів у промисловій сфері, тощо); штучне стримування розвитку середнього класу; фінансова система підлаштована під олігархічний капітал; перерозподіл власності шляхом рейдерства; обмеження економічних свобод; вкорінення корупції; посилення соціального розшарування. У соціально-політичній сфері: дисбаланс системи стримувань – централізація влади та авторитаризм; конфлікт інтересів між політичними силами, гілками влади, політичними лідерами, тощо; наявність організованої опозиції. У правовій сфері: порушення Конституції (повернення до 1996 року); незаконне розширення повноважень В. Януковича; незаконний порядок створення коаліції; обмеження прав та свобод українців; недосконалість Кодексу законів

про працю; політичні репресії. У соціально-психологічній сфері: підвищення рівня недовіри до влади, що в свою чергу підсилює невдоволення та політичне відчуження; готовність до протестних акцій, що зумовлено соціальною напруженістю; прискорена самоідентифікація українців як громадян своєї держави [11, с. 26-40].

Отже, ми можемо стверджувати, що напруга зростала в різних сферах суспільного життя, а це, у свою чергу, посилювало нахил до революційних подій та збільшувало потенціал протесту. Революція гідності мала змусити владні структури розглядати людей не як об'єкт впливу, а громадянина суверенної держави [36, с. 108].

Хахула Л. характеризує, що у 2013-2014 рр. проти корумпованості, нав'язуванні способу життя та поведінки, утисків свобод та самовілля влади, українці об'єдналися для революційної боротьби. Усвідомлення себе громадянами цієї країни, пошук свого місця у світі та перехід на шлях демократії стали наслідками Революції гідності. Одночасно з Україною на початку нового тисячоліття багато країн пройшли шлях реформ, зокрема й сусідня Польща. Для молодшої за неї України, вона стала прикладом якісних трансформацій у державі [105].

Аналізуючи специфіку Майдану, експерти та експертки Київського інституту соціології міжнародного рівня дійшли висновку, що він включав у собі Майдан-мітинг, Майдан-табір та Майдан-січ. Коли 30 листопада «Беркут» почав розправу над студентами – це викликало неочікувану реакцію в суспільстві і призвело до формування саме Майдану-мітингу. На цьому етапі це було мирним зібранням громадян, які прагнули протестувати проти дій влади. Ігнорування мітингарів призвело до трансформування в Майдан-табір. На даному етапі стало зрозуміло, що конфлікт затягується і люди починають оселятись на головній площі. Після того як владними структурами було прийнято диктаторські закони мітинг перетворився на збройне протистояння – Майдан-січ (за аналогією Запорізької Січі) [11, с. 45]. «Майдан дуже

змінювався. І на кожному етапі – це різні речі», – зауважив Філіп Шимборскі, учитель англійської мови з Польщі, учасник Майдану [57, с. 765].

На думку автора, варто вивчати даний період у широкому контексті й брати до уваги те, що протести відбувались у всіх областях країни. Цей факт є доказом окупації східних областей, а не їх бажання бути приєднаними до РФ. Наприклад, 21 листопада 2013 року Євген Насадюк вирішив підтримати людей зі столиці та закликав до Майдану в Донецьку. Зустріч була запланована на 22:00 біля пам'ятника Шевченку й підтримало його декілька товаришів. Проте наступного дня на зазначеному місці стояло близько сотні людей. Специфікою акції цього міста було те, що молодь більше часу проводила у Києві, мовляв, там вирішувалась доля країни. Тому ті, хто залишався у Донецьку були люди старшого віку, які брали участь у становленні незалежності України у 1980-х – 1990-х роках. З часом, цей рух набував поширення серед місцевого населення і завдяки молодим активістам було організовано перформенси, співи, покази фільмів, тощо. Проте багато хто боявся відкрито підтримувати донецький Майдан, адже вся місцева влада належала Партії регіонів [26, с. 3-14].

Олександр Бойко приходять до висновку, що з листопада 2013 року по лютий 2014 року Україна увійшла в стан кризи з різних аспектів свого існування. Даний процес позитивно сприяв агресивним діям Росії на території Кримського півострову. Такі дії стосовно сусідньої країни були очевидними, бо були озвучені ще у 2008 році на саміті НАТО в Бухаресті. Швидкість розвитку подій в тому регіоні підтверджує це [11, с. 50]. Верменич Я. підкреслила, що Україна несподівано опинилася в числі країн, які вимушені на власному досвіді відчувати важливість проблеми кордонів. Не приділивши відповідної уваги, не маючи відповідної програми забезпечення, практично не маючи кордонної інфраструктури, наша країна опинилася у скрутному становищі. Перелічені раніше фактори безпосередньо вплинули на анексію Кримського півострова та ускладнили проведення антитерористичної

операції. Але після аналізу всіх ризиків належної уваги цьому питанню приділено не було [17, с. 110].

За дослідженням Кошкіної С., що знаковим під час втечі Януковича 21 лютого 2014 року був конфлікт в аеропорту Донецька, де виникли труднощі з його втечею до Москви. Усвідомлення свого краху прийшло тоді, коли він зрозумів, що навіть у своєму рідному краю він не має авторитету [46, с. 319].

Після втечі В. Януковича та зміни влади у країні на півдні та сході України посилились сепаратистські настрої, особливо у Донецькій та Луганській областях. Насамперед це було спричинено через посилену проросійську пропаганду в цих регіонах, проте не лише нею. О. Бойко також називає й розчарування в Партії регіонів, адже їх вважали «своїми» шахтарями; страх через гіперболізовану загрозу від правих сил; відсутність відповідної законодавчої бази щодо мовних питань; небажання втрачати важелів впливу діячів Комуністичної партії та партії Регіонів; догодження і надмірна увага з боку РФ [11, с. 53-54].

Вчена Верменич Я. пише, що особливістю території Донбасу є те що він завжди мав менш тісний зв'язок з українським центром – Києвом, ніж з Росією. Кремлю вдалось досягти мінімального впливу столиці на дану територію. Це було створено шляхом значних фінансових вливань та активної пропаганди ідеї економічної самостійності та переваги її над етноконфесійною спільністю. Зрештою, ця територія стала своєрідною «напівпериферією», яка підживлювалась Москвою і нею ж маргіналізувалася [17, с. 108].

Бойко О. Д. підсумовує, що всі ці фактори, як наслідок, сформували соціальний вибух і вже 7 квітня 2014 року сепаратистами було проголошено «декларацію про суверенітет Донецької народної республіки. Вже 12 квітня «зеленими чоловічками» було захоплено адмінбудівлі у Краматорську та Слов'янську, а згодом і Артемівську (нині Бахмут), Макіївську, Єнакіївську, Червоноармійську (нині Покровськ) та Маріупольську. На наступний день, залучивши Збройні сили України (ЗСУ), Радою національної безпеки та оборони України (РНБО) було оголошено про початок антитерористичної

операції (АТО). «... Ми не дамо Росії повторити кримський сценарій у східному регіоні України», – зазначив виконуючий обов’язків Президента України Олександр Турчинов у своєму зверненні до громадян 13 квітня 2014 року. Вже 12 травня 2014 року було оголошено незалежність т.з. «ДНР» («Донецької народної республіки») та «ЛНР» («Луганської народної республіки»), а згодом і об’єднання їх у «Новоросію». Вже на початковому етапі збройного конфлікту проросійські сепаратисти обрали для себе термін «ополченець». Незважаючи на це, вони вчиняли дії, які визначали їх як терористи: залякували, катували, брали в заручники, реалізували насильницьку ідеологію та інші протиправні дії [11, с. 55-56].

Професор акцентує на тому, що ситуація тимчасово почала стабілізуватись після обрання президентом Петра Порошенка 25 травня 2014 року. Саме в цей період збройні сили здійснили декілька успішних операцій – звільнення Красного Лиману та Маріуполя. Проте сили були нерівні і вже 14 червня окупантами було збито літак з українськими військовими (загибло 49 осіб) та здійснено численні напади на блокпости. Задля уникнення ескалації, новообраний Президент України запропонував свій мирний план, проте бажаних результатів не було [11, с.57].

Бойко О. характеризує наступальну операцію 6 липня як потужну: внаслідок неї було звільнено Слов’янськ, Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку та Артемівськ (тепер Бахмут). Відступаючи, вони мінували та руйнували всю критичну інфраструктуру. Проте надзвичайно трагічним прикладом їх тероризму є збиття 17 липня літака Боїнг-777 компанії «Malaysia Airlines» внаслідок чого загинуло 298 цивільних. Загалом, станом на кінець липня Збройним Силам було звільнено понад 60 населених пунктів Луганської та Донецької області [11, с. 58].

Всі перелічені вище події мали відповідний резонанс у світі. Країни Західної Європи побачили важливість європейської інтеграції для України, а також її зрілість, силу духу та бажання незалежності [11, с.59].

Саме в цей період (липень 2014 року) було охарактеризовано дії РФ відносно України як «гібридна війна». Магда Є. підкреслює, що «є дві головні причини розв'язування гібридної війни проти України — великі розміри та неретформованість нашої держави. Це фатальне поєднання укупі з наявністю в Росії достатнього обсягу золотовалютних резервів і легіону агентів впливу в українських (і не тільки українських) коридорах влади і бізнесу, що забезпечило стрімке перетворення України з ситуативного союзника Росії на жертву її агресії. Подібні випадки у світовій історії траплялися і раніше, але протистояння найбільшої держави світу і найбільшої країни в Європі привертає до себе увагу. Дозволю собі припустити, що саме цього Путін і домагався, оскільки гіпотетична поразка України може спричинити негативний (ослаблюючий) вплив і справити гнітюче враження не лише на пострадянські країни, але й держави Балтії та Центральної Європи, що стали членами Європейського Союзу і НАТО. Нагадаю: послаблення цих альянсів є стратегічним завданням Російської Федерації» [54, с. 7].

Науковці стверджують, що початок даної агресії почався ще у 2000-х роках в латентній формі. Конфлікт на о. Тузла у 2003 році, дискредитація Помаранчевої революції, навіювання та насадження ідей розколу між жителями заходу та сходу країни, деморалізація силових структур, проникнення російської агентури до владних структур є прикладами вдалих спецоперацій Російської Федерації на першому етапі. Перехід до активних дій таких як анексія Криму, захоплення населених пунктів на сході та створення «Новоросії» є другим етапом гібридної війни. Третій етап вже було розпочато в серпні 2014 року відкритою збройною агресією та бойовими зіткненнями з регулярною армією Росії [12, с. 62-63].

Петро Олексійович Порошенко брав активну участь у розробці військових планів, планів битв, тощо. Коли, українські війська були оточені під Іловайськом та Дебальцевим та існувала серйозна загроза для Маріуполя. Ситуація була дуже складною, але не однозначною. «У той момент, коли офіційні представники військово-політичного командування (починаючи від

президента України П. Порошенка і до керівників Генштабу ЗСУ) та наближені до них медійні й експертні кола вважали відступ українських військ із Дебальцевого успішно виконаною операцією, що дозволила в цілому зберегти особовий склад та боєздатність армії, то опозиційні до влади середовища сприймали цю інформацію скептично, зазначаючи, що насправді як через віроломність противника, так і нефахові дії української військової верхівки українські військові спочатку потрапили під Дебальцевим у вороже оточення («котел»), а згодом втратили контроль над стратегічним залізничним вузлом», – так коментує у своїй статті С. Підшибякін [75, с. 34].

Проте, як пригадує військовий, мешканець Чернігівщини, Буйний П. А., що: «Всі мої 25 бійців всілися на одну бойову машину піхоти. Ми проривались п'ять годин з боями. Це було пекло. Якимось чудом ми дібрались до Артемівська і знову без втрат... Цікавим є той факт, що з оточення з-під Дебальцевого вийшли тільки дві одиниці техніки... У Десні їх зустрічали з оркестром – рідні, родичі, співслуживці... У нас є все – і зброя, і підготовлені люди, і бажання перемогти. Нема тільки наказу від керівництва» [64, с. 38-39]. Контролювати ситуацію було все важче, саме тому для врегулювання й було запропоновано мирні переговори у Мінську. Так як Путін не мав бажання припинити збройну агресію, то й укладання першої Мінської домовленості було неефективним. Після її підписання обстріли та протистояння посилювались і одним із таких є оборона аеропорту, яка тривала 242 дні. Відступивши, «українські кіборги» підірвали злітну смугу [12, с. 66].

Перед другим етапом Мінських домовленостей в форматі «нормандської четвірки» (Україна, Росія, Франція та Німеччина) тиск з боку російської армії посилювався на Дебальцевському напрямку. Попри те, що вони були підписані у лютому 2015 року, активні бойові дії продовжувались аж до серпня. Проте 1 вересня 2015 року відбулось раптове припинення вогню, яке експерти характеризують як зміну стратегічних цілей РФ – воєнна кампанія в Сирії. Відповідно, зміни на фронті були не надто помітними [12, с. 67].

Дослідження Сліпецької Ю. доводять те, що правове регулювання ситуації було далеким від досконалості. Нормативно-правові акти Мінських угод суперечать Конституції України та її інтересам. Вона називає ряд положень «мертвими», адже вони втратили свою цінність через декілька днів після підписання. Росія порушила їх майже відразу, адже вона вбачала їх як для створення маріонеткових країн, які б мали вплив на Україну та тормозили євроінтеграційні процеси. Серед позитивних ознак угод є підписання санкцій проти РФ та зменшення інтенсивності бойових дій [88, с. 15].

Протягом 2016-2017 року бойові дії стали «прихованими». Ворог активно обстрілював позиції ЗСУ та сформував із «ДНРівців» та «ЛНРівців» 40 тис. Вже у 2018 році Президент України підписав закон відповідно якого було змінена організація управління операцією. Наразі тепер це стала Операція об'єднаних сил (ООС) під час якої вже були залучена Національна гвардія, Служба безпеки України, розвідка, Управління державної охорони та прикордонна служба. С. Наєв позитивно охарактеризував перші 100 днів української операції, адже було відновлено контроль над лінією зіткнення та навіть звільнено декілька населених пунктів [12, с. 69].

Наприкінці 2018 року – на початку 2019 року існувала загроза серйозної ескалації. На початку літа РФ перекинула понад 260 тис. бойовиків, 11 тис. броньованих машин, 3,5 тис. танків, тощо. Проте значної інтенсивності на передовій не було, але спостерігалось консервування озброєння для подальшої перспективи [12, с.70].

Насамперед варто зауважити про виняткове явище того часу – створення добровольчих батальйонів. Це підготовлені люди, які під час Революції гідності були об'єднані в групи Самооборони. Вони самостійно навчались військовій справі й за кілька місяців були підготовленими. Саме на базі них було сформовано перші добробати. У свою чергу, в залежності від завдань, добровольчі батальйони були підпорядковані різним структурами. Метою їх створення була підтримка регулярної армії. Бойко О. дійшов до виновку, що

попри ряд організаційних проблем, вони відіграли надзвичайно важливу роль у стримуванні ворога та понесли колосальні втрати [11, с. 72].

Новим явищем також був і потужний волонтерський рух. Він почав активно себе проявляти під час Революції гідності вказуючи про об'єднання та зрілість громадян України. Друга хвиля була пов'язана під час активізація бойових дій на сході країни. Одним із головних викликів того часу було саме неготовність Збройних Сил до збройного протистояння. Так як не вистачало ресурсів (техніки, обладнання, одягу, медикаментів, харчів), то люди які були в цьому компетентні або просто прагнули допомогти, об'єднувались і створювали благодійні фонди (БФ), громадські організації (ГО) та ініціативні групи. Люди, які долучались до цього руху робили збори та доставляли українським військовим продукти харчування, ліки, автомобілі, одяг та амуніцію; ремонт та удосконалення військової техніки; допомога переселенцям із тимчасово окупованих територій та сім'ям учасників бойових дій; оснащення госпіталів та надання медичної допомоги; пошук зниклих безвісти та визволення полонених [12, с. 73].

На Ніжинщині громадяни України активно долучались до підтримки мобілізованих. Для координації допомоги військовослужбовцям райдержадміністрацією було створено штаб Голова РДА був керівником координаційного штабу – Ігор Смаль. Вся допомога, яку було зібрано доставлялась у супроводі представників райдержадміністрації [10].

У Ніжині допомагали навіть школяри. Спільно з вчителями вони організовували акції для допомоги бійцям. Одна з таких «Допоможи солдату» проведена освітньо-виховним центром Софії Русової ДЗН № 13. Під час заходу було зібрано чотири з половиною тисячі гривень і придбано бронезилет та зібрано малюнки з побажаннями від дітей [14, с. 1] Ніжинська міська центральна бібліотека також долучилась до цього руху та створювала цілий ряд заходів. Всі п'ять філій були залучені до процесу виставок, продажів, створення творчих виробів, флеш-моби, благодійні лотереї та збори коштів [15]. У всьому місті різні організації сприяли допомозі військовим.

Доставкою допомоги до військових займається (від 2014 року і до сьогодні) о. Сергій – священник Всіхсвятської церкви [90].

Протягом пів року АТО, було переправлено 597884 кг гуманітарної допомоги. Проте це постійна небезпека. Були приклади, коли терористами було перехоплено вантаж, який мінувався й відправлявся на позиції військових [91].

Цей рух набув такої потужності, що було видано альманах-довідник «Волонтер» за редакцією Любомира Крупницького. Люди з Лондона, Нью-Йорка, Цюріха, Донецька, Львову, Слов'янська, Тернополя фінансово підтримали дане видання і 50 тис. примірників було поширено по всій Україні безкоштовно. У книзі йдеться про досвід волонтерів та волонтерських організацій, інструменти допомоги, інтерв'ю, польові госпіталі, реабілітаційні центри, історії військових, дитячі малюнки, тощо [21]. Як охарактеризував це явище громадський діяч Михайло Матяш: «Не буде перебільшенням сказати, що саме завдяки волонтерам у 2014 році країна зберегла свій суверенітет, зупинила російську агресію на сході та відновила боєздатну армію з високим моральним духом» [62].

Бойко О. вважає, що вибори 2019 року та обрання Президентом України Володимира Зеленського вплинули на впровадження Мінських домовленостей, адже на цьому етапі ще не було зрозуміло вектор нової влади. Під час чергової зустрічі в «нормандському форматі» було оновлено домовленості та більшого позитивного результату було досягнуто після Паризького саміту в грудні 2019 року. Під час останнього було обговорено домовленості щодо налагодження діалогу з приводу транспортування газу між Україною та РФ, певні угоди в безпековій та гуманітарній сфері, подальше дотримання Мінських домовленостей. Проте не було підписано жодного документа, який би контролював цей процес дотримання, де було б прописано умови, вимоги, механізми, терміни, тощо [12, с. 86].

Одним із напрямків гібридної війни є інформаційний, який є не менш важливою ніж додаткове озброєння. Її мета полягає у цілеспрямованому

психологічному впливі на свідомість, підсвідомість та емоційно-вольову сферу людини шляхом маніпулятивної інформації чи втручанням в функціонування інформаційної сфери. Власне, метою Росії була дискредитація позитивного іміджу України у світі та влади, приховання справжніх причин агресії та перекидання відповідальності, економічний шантаж, деморалізація силових структур, маніпуляції на тему мови, насадження ідеї меншовартості українців, тощо [12, с. 92].

Кібернетична війна, як один з видів інформаційної є більш агресивним та помітним, ніж навіювання та маніпуляції інформацією. Об'єктом для агресії є критична інфраструктура (електростанції, телекомунікації, транспортні мережі), інтелектуальна власність та патентована інформація, злам особистих даних та використання інформації. Час від часу Російська Федерація робила масштабні кібреатаки. Найбільшою з них була у 2017 році, яка почалась з України і поширилась на 64 країни. Вірус мав назву «NotPetya» та був спрямований на ураження критичної інфраструктури, банківських систем, телекомунікаційні компанії. Для запобігання цього, у грудні 2014 року було створено Міністерство інформаційної політики, а також прийняття РНБО рішення «Про Стратегію кібербезпеки України» у 2016 році [12, с. 92].

Бойко О. вважає, що значним ударом по економіці країни були дії агресора, які стимулювали появу негативних тенденцій таких як інфляція, зменшення ВВП, збільшення дефіциту бюджету. Це мало безпосередній вплив на населення, бо знижувався рівень життя та соціальної захищеності, безробіття. В свою чергу, це породжувало негативні настрої, невдоволення та радикалізацію суспільства. У російсько-українській гібридній війні цей чинник також присутній. Після підписання у 2014 році Брюссельської угоди між Україною та Європейським Союзом (ЄС), виникли певні проблеми із вимогами Росії і вже 1 січня 2016 року останньою було впроваджено заборону на імпорт певної продукції, застосування мит в країни, які є у складі ЄАЕС та заборона ввезення товарів через територію Росії. У свою чергу, Кабмін запровадив свої обмеження щодо РФ. Проте наслідки цих подій були як

негативні (збитки приблизно 15 млрд доларів) так і позитивні (покращення якості продукції, пошук нових ринків збуту та переорієнтація на них) [12, с. 96-99].

Професор Олександр Бойко називає наслідки гібридної війни (на даному етапі): посилення криз у міжнародному праві; послаблення безпекових інституцій (таких як Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Співдружність Незалежних Держав), які не мали ефективності у врегулюванні конфлікту; ускладнення енергетичних проблем, через втрату контролю над частиною України; значні людські втрати серед військових та цивільних внаслідок бойових дій на Донбасі. Міжнародним співтовариством було засуджено агресію Кремля та введено санкції. У свою чергу, країни Заходу надають значну допомогу українській економіці, проведенні реформ та розбудові армії. Процес самоідентифікації українців мав потужний імпульс, а також активізувались євроатлантичні та євроінтеграційні погляди [11, с. 102].

Однією із причин наведених раніше явищ була застарілість систем, які треба було реформувати. Окрім пенсійної, судової, освітньої та медичної реформи, не менш важливою була реформа децентралізації. Суть її полягала в формуванні дієвого місцевого самоврядування й перерозподілі повноважень та ресурсів. Як результат, з 2014 р. по 2018 р. місцеві бюджети збільшились тим самим покращилась якість публічних послуг [12, с. 120].

Не менш вагомі зміни несла у собі Антикорупційна реформа. Започаткована вона була у жовтні 2014 року прийняттям Закону «Про запобігання корупції» та Антикорупційної стратегії на 2014-2017 роки. Наприкінці реалізації стратегії, за оцінками експертів вона була реалізована на не більше ніж 60%. Проте було сформовано структуру контролю: запобіганням корупції займається НАЗК, а бореться з нею НАБУ та САП. Лише через рік, у червні 2018 року було створено Вищий антикорупційний суд, з приводу якого точилось дуже багато дискусій [12, с. 122].

Панасюк В. М., наголошує, що відбулись ґрунтовні зміни у молодіжній політиці, які мали значний вплив під час повномасштабного вторгнення. У 2017 році було видано Постанову кабміну про створення молодіжних центрів [80], а у 2018 році про створення молодіжних рад [81]. Дані організації, а також ГО та БФ стають офіційними інституціями, які допомагають закривати термінові потреби. Вони можуть робити свою справу швидше, іноді якісніше, або там де держава не має впливу [73, с. 40].

Науковці констатували, що найголовнішими проблемами впровадження реформ були: несистемність; відсутність спільного бачення реалізації, змісту та мети; непослідовність та уповільненість [12, с. 123].

Бойко О. називає новою важливою зміною в духовному житті українців стало отримання Томосу в грудні 2018 року. Цей документ уможливив автономію Православної церкви України від впливу Московського патріархату. Це було великим кроком вперед до незалежності та до формування національної ідентичності. Дана подія поглибила співпрацю з Українською греко-католицькою церквою, активізувало перехід в громадах; розвінчало міфи про значущість Московського патріархату. Проте в той же час це стало одним головних із предметів маніпуляції РФ; відбувся новий переділ власності; відсутність додаткової документальної бази, тощо [12, с. 124].

Були ще й законопроекти, які мали великий вплив на розвиток громадянського суспільства. Кондратенко О. підкреслив, що: «так званий законопроект проти іноземних агентів, представлений у вересні 2018 р. та підтриманий П. Порошенком, був спрямований на групи, підтримувані Росією, однак він викликав занепокоєння стосовно можливого впливу на громадські організації, котрі залучають міжнародні гранти. Водночас упродовж 2018 р. було зафіксовано більш ніж 50 нападів на громадських активістів. Під особливою загрозою перебували активісти у справі боротьби з корупцією. Характерно, що у 2018 р. з поміж них були вбиті К. Гандзюк та М. Бичко. Все це не могло не позначитися на рейтингах України в сфері розвитку громадянського суспільства» [42, с. 68].

Олександр Бойко вважає, що викликом XXI століття стала пандемія COVID 19, що торкнулась України у 2020 році. Це стало справжнім випробуванням для економіки країни та світу. Земля давно вже не бачила такого потужного біологічного чинника, який би безпосередньо впливав не тільки на економіку, а й на політику, дипломатію, соціальну сферу та міжнародні відносини. Це стало викликом для новосформованого уряду. О. Гончарук не зміг впоратись із поставленим завданням зростання економіки, то вже у 2020 році новим прем'єр-міністром став Д. Шкарлет. Вже на початок 2021 року економіка почала поступово відновлюватись. Для галузі медицини це також стало значним випробуванням. Державою було впроваджено ряд заходів та правил, які громадяни мали дотримуватись для того, щоб не захворіти. У травні 2023 року Всесвітня організація охорони здоров'я оповістила про завершення глобальної пандемії коронавірусу [12, с. 134].

У 2021 році держава намагалась різними методами контролювати неурядові організації. «Наприклад, Рада намагалася законом обмежити волонтерство та благодійність, особливо щодо процедур прийому іноземних волонтерів. Однак завдяки об'єднаній опозиції громадянського сектору та висвітленню в ЗМІ заплановане на жовтень 2021 р. голосування щодо закону було відкладене. Врешті громадські об'єднання волонтерського штибу, за численними опитуваннями, користуються найбільшою популярністю в українському суспільстві поряд зі Збройними силами України» [42]. Це є своєрідним прикладом відстоювання своїх свобод та як показала історія, забезпечило потужну допомогу війську.

На думку вченої Дорохіної Т., вторгнення російської армії 24 лютого 2022 року, докорінно змінило життя та погляди мільйонів українців. Навіть попереднє захоплення Криму та «гібридна війна» на Донбасі не змогли змусити деяких українців переглянути їхнє уявлення про росіян як «братній народ». Спільний досвід перебування в межах Російської імперії та СРСР, наявність родинних, професійних та дружніх зв'язків з іншого боку кордону робили ідею збройного конфлікту практично неможливою. Історичні

конфлікти між українцями та росіянами, які виникали раніше, були або ігноровані, або спрощувались як нерозумні дії лідерів [24].

Бойко О. охарактеризував бліцкриг, який було названо «спеціальною воєнною операцією». Він стверджує, що досягти цілей не вдалось і це перетворилось на четверту фазу російсько-української війни. Першим етапом слід вважати, власне, повномасштабне вторгнення (24 лютого – квітень 2022). Наступ почався з декількох напрямків: на півночі, сході та півдні. Відповідаючи на агресію з боку РФ та з метою максимальної мобілізації сил оборони і організації опору було прийнято ряд важливих рішень. Окрім розпоряджень з боку влади, російська армія відчула потужний спротив суспільства. Цей факт змусив розвіяти всі ілюзії кремлівської пропаганди про прихильність українців до «русского міра» [12, с. 170].

Окрім цього, вторгнення активізувало та створило нові волонтерські рухи по всій території України. Майже кожен хотів долучитись до процесу та стати частиною творення незалежності країни. О. Данілов коментував ці рухи як «секретна зброя, на яку ніхто не розраховував» [12, с. 171]. Вони стали великими помічниками під час зборів та доставки продуктів, медикаментів, військового обладнання, тощо [20].

Науковець Коваль М. стверджує, що битва за Київ була основною подією цього періоду: з 24 лютого по 1 квітня. Бажання швидкого захоплення та ілюзії були настільки великими, що під час наступу з півночі було використано територію Білорусі та 12-кратна перевага ворога. У спеціальному звіті, названому «Операція Z: Смертельні муки імперського марення», фахівці Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень з Великобританії стверджують, що Москва планувала захопити Київ протягом трьох днів. Велика кількість незалежних спостерігачів, включаючи авторів цього документу, висловлювали обґрунтовані страхи щодо знищення українських військ, навіть припускаючи, що бойові дії триватимуть довше, ніж очікувалося з боку Москви. Зазначено, що стратегія Кремля передбачала встановлення

контролю над Україною шляхом репресивних дій до Дня Перемоги 9 травня [39, с. 7].

В рамках стратегічного напрямку продовження російської агресії було визначено три операційні райони в межах Сил оборони України: Поліський, Сіверський та Слобожанський, які об'єднувалися в Північну операційну зону. Ще до вторгнення противника були створені різні сухопутні угруповання, і після початку російської агресії їх кількість постійно збільшувалася: з північного напрямку формувалася група оборони Києва, з північно-західного – оперативне угруповання під назвою «Волинь», з північно-східного – «Сіверськ». Усе це відбувалося в умовах постійних ворожих ракетних та авіаційних ударів, при використанні повітряних десантів та дій диверсійних груп. Процес розгортання тривав протягом декількох днів [39, с. 11].

Бойко О. вважає, що велику роль у боях за Київ відіграли бої за аеропорт у Гостомелі. Згодом, завдяки надзвичайним зусиллям ЗСУ, ворога було зупинено біля річок Ірпінь та Буча, а з лівого берега на підступах до Броварів. Провідну роль в цьому бою мала оборона Чернігова а Сум, а на східному напрямку – Харкова. Не меншою була небезпека з моря. Одним із планів РФ було висадження десанту на території Одеської та Миколаївської областей. Проте силами оборони було розгорнуто ракетні дивізіони й нанесено удару по десантним кораблям: знищено «Саратов», пошкоджено «Цезарь Куников» і «Новочеркасск» (24 березня) та потоплено флагманський крейсер «Москва» (14 квітня) [12, с. 172].

Лише на південному напрямку росіяни мали успіхи. Ворог успішно дійшов до Миколаєва, лише на підступах в саме місто був відчутний опір. У надзвичайно складному становищі опинився Маріуполь. Починаючи із середини березня місто повністю було оточене, а ядром оборони був полк «Азов». За дослідженням ООН, у місті зруйновано або має ушкодження близько 90% багатоквартирних і до 60% приватних будинків. Внаслідок постійних обстрілів загинуло близько 22 тис. цивільних людей. Окрім цього, наприкінці квітня «островом спротиву» залишився комплекс металургійного

комбінату «Азовсталь». Для збереження життя військових, 17 травня Президент України наказав здатись у полон. Оборона Маріуполя тривала 86 днів і допомогла відтягнути на себе найбоездатніші підрозділи ворога [12, с.173].

Так як плани Кремля було зірвано, то з північного напрямку було виведено війська й переведено на схід та південь. Тепер новою перспективою було захоплення всієї Донецької та Луганської області. Таким чином у травні 2022 року було окуповано Попасну, Рубіжне, Світлодарськ та Кременну. Наприкінці червня українські війська відступили з Сіверодонецька, а на початку липня з Лисичанська [12, с.174].

Попри успіх росіяни мали суттєві серед живої сили та техніки та знизили активність наступальних дій. Країна-агресор мала здійснити додаткову мобілізацію та збільшити об'єми виготовлення зброї. Окрім цього, на тимчасово окупованих територіях активізувався підпільний рух опору. Партизани передавали дані розташування військових, здійснювали диверсії та поширювали листівки в яких закликали до опору окупантам. Також 7 липня на острові Зміїний було встановлено український прапор [12, с.175].

На думку Бойка О., перелічені вище події мали великі наслідки для розгортання подальших воєнних дій. Вже восени ЗСУ, відволікаючи ворога на Херсонщині, почали контрнаступальні дії на Харківщині. Як результат, було звільнено до 500 населених пунктів – 11500 км². Звільнення цих територій ускладнили можливість наступу на Слов'янськ та Краматорськ. У жовтні – на початку листопада було проведено Херсонську наступальну операцію. 11 листопада 2022 року було звільнено Херсон, а російські війська відступили на лівий берег Дніпра. Окрім вдалих операцій українських військових, вагомим воєнно-психологічним явищем стало ураження Керченського мосту – стратегічним об'єктом у логістичному ланцюжку та символом окупації [12, с.176-177].

Проте наприкінці року ситуація вже почала змінюватись і вже у січні 2023 року було проведено масовані атаки російською армією на Луганщині та

Донеччині. Варто наголосити на обороні Бахмута, Соледара, Авдіївки та Вугледара, де активні наступальні операція ворога проводились із середини жовтня. Українські війська відступили із Соледара 25 січня 2023 року, проте втрати окупантів перевершили дві чеченські війни. Найбільшою танковою битвою за всю війну була саме під Вугледаром – за тиждень РФ втратила 130 одиниць. Не менш тяжкою була ситуація біля Бахмута: на цьому напрямку було надано наказ Путіним захопити місто до березня 2023 року [12, с.178].

Окрім цього, мирне населення потерпало від масованих ракетних атак як по критичній інфраструктурі, так і по цивільній. Це був крок психологічного впливу на населення. У Кремлі вважали, що таким чином змусять громадян вийти на вулиці та влаштувати мітинг схожий на Революцію гідності й почнеться розбрат в країні. Проте дана ціль не була досягнута, а Україна навіть відновила експорт електроенергії [12, с.179].

Проте так як і в 2014 році, волонтерський рух також набув великого поширення. Ця хвиля людської допомоги стала сильнішою і серйознішою завдяки благодійним фондам та громадським організаціям. Найпопулярнішими стали збори:

- Фонду «Повернись живим» [97] (проект «Око за око» – 400 млн грн для ТРО [99], проект «Black box» спільно з Головним управлінням розвідки – 230 млн грн на секретну чорну коробку [100], «Ваша гривня – наша зброя» – понад 2 млрд грн на зброю для військових [98], тощо.);
- Фонду «Благодійний фонд Сергія Притули» [7] (проект «Народний Байрактар» – із потрібних 500 млн грн було зібрано більше – 600 млн грн на три БПЛА Bayraktar TB-2, проект «Народний супутник» – це доступ до сузір'я SAR-супутників ICEYE за 600 млн грн [9], проект «Можем павтарить» спільно з Сергієм Стерненком та Ігорем Лаченковим – 177 млн грн на далекобійні БПЛА [8]);
- Збори Сергія Стерненка (загальна допомога війську на понад 480 млн грн: 6000 FPV-дронів, майже 1000 БПЛА, тощо [92].);

- Збори коміків: Василя Байдака [2], Антона Тимошенка та проект «Підпільний стендап» [94], Михайла Лебіги [50], «Леви на джипі» [51], проект «Культурна оборона» [48], тощо (збори по декілька мільйонів гривень для військових на автомобілі, тепловізори, медикаменти, дрони та інше обладнання);
- Збори зірок: фонд Тіни Кароль [101], фонд Маші Єфросиніної [96], Наді Дорофєєвої [23], гурту Kozak System [40], Сергій Жадан [28], тощо (закупівля генераторів, обладнання для лікування військових, психологічна допомога жінкам, закупівля воєнного обладнання, благодійні концерти).

Це далеко не весь список всіх, хто допомагає ЗСУ. Ми можемо стверджувати, що волонтери взаємодіють з іншими державними установами та органами місцевого самоврядування, активно підтримуючи Збройні сили України та підрозділи сил територіальної оборони. Вони координують дії щодо соціального захисту мешканців населених пунктів, забезпечуючи гуманітарну та медичну допомогу, а також сприяють адаптації тимчасово переміщених осіб. Українське суспільство виявило високу ефективність механізму оперативної допомоги для тих, хто її потребує. Завдяки волонтерському досвіду та невичерпному бажанню підтримати свою армію та захистити країну, громадяни України швидко мобілізують внутрішні та зовнішні ресурси для розв'язання різноманітних завдань у громадах.

Бойко О. характеризує подальший період з літа 2023 року, коли було розпочато нову хвилю контрнаступу. Просування було важким, адже постійні нальоти авіації та безпілотників противника, замінована велика територія, недостатня кількість необхідної обіцяної партнерами зброї. Попри це, хоч й інтенсивність не була такою як потрібно, у липні ЗСУ атакували й звільнили таку ж площу території, яку російські війська захопили за пів року. Вже на початку серпня Збройним силам вдалось прорвати першу (із трьох) лінію оборони та вийшли на другу. Також було уражено військово-морську базу в Криму, десантний корабель «Оленегорский горняк», нафтовий танкер,

автомобільні мости, тощо [12, с.181-182]. Як коментував контрнаступ Юрій «Мамай» Сиротюк: «Півтора року тому більшість чекала швидкого закінчення війни. Мовляв, кілька місяців – і парад перемоги на Хрещатику чи навіть на руїнах Кремля. Це не справдилось і стало першим ударом. Тепер, коли кажуть, що війна триватиме нескінченно, нам теж це важко сприймати. Ми часом сильніші за залізо, але маємо ресурс витривалості й терпіння» [68, с. 34].

Як і до вторгнення, Росія продовжує вести пропаганду у себе, в Україні та у світі. Професор Бойко О. називає специфікою даного етапу ПСГО – інформаційно-психологічні операції, які мають сформувати образ «Росія – Україна – інший світ». За даною концепцією Росія – допомагає жителям Донбасу та відстоює справедливість, жертва; Україна – нацистська недодержава яка є маріонеткою колективного Заходу; інший світ – поділяється на дружні та ворожі країни для створення ілюзії підтримки РФ більшістю світу [12, с. 209].

Луб'янов І. у своїй статті наводить приклад українського протистояння без зброї. Коли у перші дні вторгнення в Україні було багато російських диверсантів, які мали руйнувати інфраструктуру, боротись з військовими, сіяти проросійські наративи, тощо. Проте в інтернеті стало популярним відео допиту одного з російських військових, який не міг вимовити слово «паляниця». Спершу це стало жартом, але з часом це стало певним «паролем який всі знають, але не всі можуть вимовити». Через певний проміжок часу, з'явилися й нові слова, які виконували аналогічну розпізнавальну функцію: світлиця, духмяний, непереливки, молодиця, пущьвіріньок, теревенити, телепень, тощо [52, с. 77].

Після 24 лютого 2022 року, на світовій арені також почалися зміни поглядів та пріоритетів. Велика кількість країн намагались змусити Росію припинити військові дії і, в свою чергу, почали застосовувати санкції. Обмеження РФ спрямовані на ізоляцію її громадян від цивілізованого світу економічно та дипломатично. Вже навесні було організовано антипутінську коаліцію, яка

організувала зустрічі міністрів оборони в Німеччині (місто Рамштайн) для обговорення підтримки Україні [12, с. 185].

Повномасштабне вторгнення активізувало співпрацю з Північноатлантичним альянсом: було збільшено постачання озброєння, фінансування, гуманітарної підтримки. Наприкінці вересня 2023 року Україною було офіційне подання на прискорений вступ до НАТО. Такі рішення було прийнято через липневий Вільнюський саміт на якому було обговорено деталі та перспективи вступу до організації. Проте ще ряд проблем залишається невирішеними через різні вектори поглядів країн-учасниць, страх ядерного удару та втягування у війну з Росією, тощо. З 23 червня 2022 року також активізувались відносини ЄС-Україна, адже в цей день друга стала кандидаткою на вступ до союзу. Даний статус розширює горизонти в економічному плані воюючої країни [12, с. 197-201].

Отже, даний період є маловивченим на сьогоднішній день. Наразі вся інформація про даний період лише на етапі пошуку та систематизації. Проте вивчати нещодавні події потрібно вивчати вже сьогодні. Це потрібно для розуміння учнями причинно-наслідкових зв'язків і вже сьогодні змінювати себе та свою країну.

Розділ II. Громадянська компетентність учнів 11 класу: теоретико-методичний дискурс

§ 2.1 Поняття громадянської компетентності, його стандартизовані вимоги, значення та освітні перспективи

Для української історичної науки та українського суспільства в цілому, справді переломним моментом стало здобуття незалежності, яке дало потужний поштовх тому процесу, якому Г. Касьянов присвятив свою увагу [37] називаючи «націоналізацією історії» і ведучи його початок від кінця 1980-х років. Змістом української історіографії, за висловом Л. Зашкільняка «було й залишається створення уявлення про історію людства з позицій української національної спільноти» [30] відтак зі здобуттям незалежності, коли українська історична наука позбулася ідеологічних обмежень, склалися передумови для її розвитку на професійних принципах.

В незалежній Україні система освіти перебуває в стані постійного реформування: змінюються зміст і форми, її цілі та методики. Впродовж перших десяти років незалежності основними завданнями реформування освіти було перенесення акцентів на інші аспекти навчання, зміна ідеологічного напрямку. Однією з основних цілей було формування національної свідомості та патріотизму серед українців, а також розвиток відданості ідеалам незалежної і суверенної держави. Зазвичай це досягалося через включення гуманітарних предметів, таких як українська мова і література, історія України, а також частково географія України.

З огляду на запити українського суспільства й освіти учні повинні стати основою для майбутньої розвиненої європейської держави. Вітчизняна школа має формувати особистості, які є відкритими до інноваційних змін в українському соціумі та мають здатність успішно вирішувати проблемні ситуації, що виникають як на їхньому особистому рівні, так і на загальному для суспільства. Для цього потрібно систематично залучати учнів до активної

навчально-пізнавальної діяльності, що характеризується інтенсивною багатосторонньою взаємодією її суб'єктів діяльності, показниками роботи з різними джерелами інформації, обміном інформацією, результатами діяльності учнів між собою і вчителем. Розвиток гуманістичних та демократичних пріоритетів є невід'ємною складовою сучасної освіти, включаючи історичну сферу [53, с. 467].

Т. Магдич з-поміж найважливіших громадянських якостей виділяє такі: громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, суспільна ініціативність, громадянська дисциплінованість, національна гідність, готовність захищати Батьківщину, піклування про державну мову, про природу, правосвідомість, громадянська активність, вірність, політична воля, прихильність до загальнолюдських цінностей, повага до національних традицій, державний оптимізм.

Науковиця відрізняє між патріотичним вихованням та формуванням громадянської компетентності, фокусуючись на тому, що почуття патріотизму є важливою цінністю та мотивуючим елементом громадянськості як психологічного формування [55]. У період юності вперше з'являється мотивація свідомо брати участь у житті суспільства, долучатися до соціальних норм громадянського життя, усвідомлювати своє місце з-поміж інших людей. Усе це дає підстави говорити про готовність до громадянської самореалізації як новоутворення зазначеного вікового періоду.

Давайте детальніше розглянемо особливості соціально-психологічного розвитку школярів старшого віку. Старший шкільний вік охоплює учнів III ступеня навчання у системі повної загальної середньої освіти. Дослідники використовують різні терміни для позначення віку від 15 до 17 років: ранній юнацький, підлітковий, а інколи – старший підлітковий. Водночас більшість науковців сходяться в тому, що це період життя людини, який є переходом від залежного дитинства до самостійної і відповідальної дорослості й передбачає, з одного боку, завершення фізичного дозрівання, а з іншого – досягнення

соціальної зрілості [103]. В цьому життєвому етапі старшокласників, вони активно займаються пошуком значення свого життя, визначенням своєї соціальної позиції та встановленням життєвих пріоритетів. Старший шкільний вік характеризується поліпшенням та розширенням пізнавальних здібностей учнів, їхнє мислення стає більш широким і складним. Вони проявляють активність не тільки на рівні формальних операцій, але також розвивають здібності до абстрактних висновків. У період підліткового розвитку особистості, формується сталий світогляд та науковий підхід до сприйняття світу [53]. Такий чинник вважатимемо суттєвим для формування всіх (не лише когнітивного) компонентів громадянської компетентності старшокласника, особливо для засвоєння суспільно-політичних понять і термінів. Додатково, ми відзначаємо важливість звернення уваги на особливості мисленневих процесів сучасного покоління учнівської молоді, зокрема на явище, яке називається "кліпове мислення", що є одним зі способів сприйняття навколишньої дійсності. Особливу актуальність цю проблема набуває в умовах цифрового розвитку освіти.

Науковці слушно зазначають, що новітні засоби інформації, здатні формувати громадську думку, активно впливати на суспільну та індивідуальну свідомість, а іноді й змінювати все життя суспільства [22]. Для досягнення цілей формування громадян, здатних аналізувати інформаційні потоки та оцінювати підтекст інформації, школа повинна акцентувати увагу на конкретному предметному змісті. Особливо важливою є роль уроків історії України, які сприяють розвитку критичного мислення учнів шляхом роботи з текстовою інформацією, самостійного пошуку необхідних джерел і створення різножанрових мовленневих продуктів у формі усного та письмового мовлення. Ці компоненти становлять основу для формування свідомих, ефективних та успішних громадян.

За Л. Ващенко [16], «важливою ознакою критичного мислення є вміння уважно читати, розуміти текст та аналізувати його». Критичне мислення є однією з основних навичок, необхідних у XXI столітті, для розуміння якісної

інформації та досягнення успіху в особистому розвитку. Така важливість критичного мислення спричинила виникнення різних методик та досліджень у галузі навчання історії України, спрямованих на розвиток цієї навички та формування предметних та ключових компетентностей.

О. Пометун, І. Сущенко [78, с. 9] дають глибоке теоретичне обґрунтування поняттю критичного мислення, вивчають практичну реалізацію технології розвитку критичного мислення на уроках суспільствознавчих дисциплін тощо.

Громадянське суспільство в країні розвивається під впливом різних зовнішніх чи внутрішніх факторів. Вони можуть бути пов'язані з культурними, політичними, економічними процесами, які зараз є актуальними в суспільстві. Освіта, а також виховання мають важливе значення для формування свідомої громадянської думки. Не менш важливою є організація навчального процесу під специфіку української ментальності. Власне ідея громадянського суспільства має дуже велике значення для світової демократії. Нею має бути просякнута вся шкільна програма [45, с. 3].

Малієнко Ю. характеризує програму з історії України як чинний освітній документ, який визначає принципи змісту шкільного навчання, методи дослідження та його тлумачення. Перспектива програм обумовлена тим, що вони містять методологію та навчальні матеріали для подальшого використання в модельних навчальних програмах та підручниках для учнів 7-11 класів [60]. Як зазначено у пояснювальній записці освітньої програми з історії, метою вивчення історії у 10-11 класі є виховання громадянської відповідальності, громадянської свідомості та приналежності до держави, розвивати толерантність й повагу до людини та її поглядів, звичаїв, культури та релігії для досягнення спільної мети [66, с. 3]. Попри це, серед компетентностей, які повинен мати учень пройшовши курс історії, громадянської в переліку не зазначено, але вказано аксіологічну, яка за змістом є схожою.

В. Пазеник дає таке визначення аксіології: (грец. - цінність і - вчення) – філософська концепція цінностей, яка розглядає характеристики та властивості об'єктів, явищ та процесів, сприятливих потреб, інтересів, запитів і бажань людей [72].

Фрейман Г. вкладає у зміст даної компетентності такі вміння як:

- «порівнювати, пояснювати, узагальнювати, критично оцінювати факти та діяльність людей, опираючись на здобуті знання, власну систему цінностей, з позиції загальнолюдських й національних цінностей;
- виявляти протиріччя в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції й напрямки історичного розвитку;
- оцінювати різні версії й думки про минулі історичні події, визначаючи, що деякі джерела можуть бути необ'єктивними» [102].

Питання компетентностей, які є актуальними для сучасного суспільства, мають широке обговорення серед країн Європи. Вони наголошують на тому, що виховання та набуття відповідних знань має бути у школі [4]. Результатом цього стали Рекомендації Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» [84].

Наголошення на громадянству у старших класах є позитивним нововведенням для формування відповідної компетентності. Це відкриває для учнів нове джерело для розвитку громадянської відповідальності на уроках історії. Проте дослідниці Березюк О. та Власенко О. зауважують, що є проблема відсутності єдиного наукового погляду на історію країни, мову та культурні процеси в українському суспільстві, недооцінка принципів системності у громадянському вихованні, специфічне ставлення населення України до політичних партій, влади, корупції та численні порушення закону, песимізм, тощо. Негативно впливають на формування громадянської компетентності серед учнів. Вони наголошують, що це пливає на подальшу громадську активність після закінчення навчальних закладів [5, с. 154].

Всі перелічені вище недоліки обґрунтовано у матеріалах щорічної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. Автори роботи аналізують реалізацію Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. Головними проблемами вони вбачають:

- Відсутність рівномірного розподілу обов'язків та належного виконання завдань;
- Неєфективність інструментів погодження дій між Верховною Радою України та органами місцевого самоврядування;
- Відсутність чітких критеріїв, показників реалізації [38, с. 27-29].

Реалізація даної стратегії має безпосередній вплив на реалізацію освітнього процесу.

Формування культури громадянства являє собою систему соціально-педагогічних заходів підтримки чи супроводу на різних рівнях (ну професійній освіті, навчальних закладах, у сім'ї, у ГО, тощо). Даний вид культури може бути елементом, етапом, метою, принципом, тощо [106, с. 157].

За значенням, компетентністю є навичка учня, яка об'єднує у собі уміння, знання, досвід, формує ставлення, які у подальшому буде втілювати у повсякденному житті [61]. Дане поняття розглянуте як міждисциплінарне та як засада компетентнісного підходу в освіті, привертає увагу фахівців з різних галузей, таких як психологія, педагогіка, соціологія та лінгвістика. Однак, громадянському аспекту компетентності приділено недостатньо уваги.

Згідно концепції НУШ громадянська компетентність включає: «Усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі. Уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів. Повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття» [43, с. 12]. Державний стандарт дає дуже стисле визначення: «громадянська компетентність – це здатність учня активно, відповідально та

ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [82].

Експерти Ради Європи дають визначення громадянській компетентності (навичці) як вміння дієво реагувати на потреби й використовувати можливості, опираючись на відповідні цінності, навички, знання, тощо [84]. О. Кучер у своїх визначеннях громадянської компетентності дає декілька значень. У вузькому тлумаченні розглядається як параметр діяльності особи, адаптованої під впливом громадянських знань, маючи певні навички й вміння, включаючи цінність і якість дотримання правил поведінки та відповідальності за свої вчинки. У широкому ж розумінні це розвивається як функція суспільства, яка створює основу для ефективної діяльності громадян окремої особи, соціальної групи і суспільства в цілому [49, с. 40-41]. Дослідниця О. Пометун пояснює термін громадянськість як відстоювати та реалізовувати свої справи й обов'язки, не порушуючи свободи та права інших. Людина має розуміти свою відповідальність перед державою та суспільством. [77, с. 18]. Вона є однією з ключових компетентностей, яка включає в себе здатність до аналізу політичної ситуації, уміння та навички ефективного пошуку інформації та вивчення її, здатність демократичного прийняття рішень [85, с. 36]. Т. Смагіна у поняття «громадянська компетентність» вкладає толерантність, реалізацію свого потенціалу, відповідальність, розвиток демократії та поєднання власних інтересів з потребами суспільства [89, с. 39-40].

Узагальнивши можемо зазначити, що термін дуже багатогранний та включає в себе багато взаємопов'язаних компонентів, які можна структурувати так:

- a. Емоційно-ціннісний: включає в себе почуття, емоції, цінності, мотиви;
- b. Знаннєвий: включає в себе знання важливих подій та орієнтування в історичному часі, вміння працювати з джерелами та знаходити вплив історичних подій;

с. Діяльнісно-поведінковий: включає здатність учня/учениці діяти на користь та потреби суспільства, досвід, цінності [56, с. 128].

Компетентність, є інтеграційним явищем, якістю людини, що включає когнітивні й некогнітивні аспекти. Тому виникає проблема її вимірювання. У той час як знання навчального матеріалу може бути оціненим на основі результатів визначених навчальною програмою, оцінювання громадянської компетентності залишається невирішеною проблемою [56, с. 128].

Савченко Я. стверджує, що: «Аналізуючи визначення в Законі «Про освіту», вказує, що результати навчання описано ширше, ніж компетентності, – їх можна ідентифікувати, спланувати, оцінити і виміряти; особа здатна їх продемонструвати після завершення освітньої програми» [86, с. 2].

На думку В. Вербицького, ключові життєві компетентності (у тому числі громадянська) рахуються при оцінці демократизації освіти. Серед них можна відзначити вміння працювати в команді, критично мислити, використовувати інформаційні технології, вирішувати конфлікти та інші. На сучасному етапі розвитку педагогіки, головним завданням вчителя є використання різних методів та методик для формування цих навичок [58, с. 93]. Кондратенко О. Ю. наводить приклад, що: «За участі громадянського суспільства було прийнято нове законодавство, яке вимагало відкритих реєстрів власності, введення контролю за політичним фінансуванням, створення антикорупційних інституцій», – стверджує у своїй монографії [42, с. 67].

Ми можемо стверджувати, що попри складність поняття «громадянська компетентність», воно є надзвичайно важливим для майбутнього розвитку нашої країни. Окрім цього, отримані учнями знання та навички мають позитивно вплинути на особистість підлітка.

§ 2.2 Актуалізація системи методів формування громадянської активності учнів 11 класу в навчальному процесі

Методика, орієнтована на розвиток компетентностей, фокусується на розвитку різних аспектів мислення таких як креативність, критичне мислення, навички вирішення проблем і формулювання власних суджень; способах взаємодії (комунікація і співпраця); використанні інструментів роботи (використання потенціалу новітніх технологій); здатності адаптуватися до різноманітного оточення, виконуючи роль активних і відповідальних громадян [56, с. 98].

Фахівці Ради Європи пропонують реалізовувати освіту для демократичного громадянства різними шляхами:

1. Активне навчання: включає в себе набуття досвіду шляхом розв'язання ситуацій самими учнями;
2. Активність в основі якої розв'язування завдань: учитель протягом всього навчального курсу задає задачі, які учні мають вирішувати як на уроках, так і поза класом;
3. Командна робота: співпраця між учнями в малих та великих групах має розвивати комунікативні навички, спонукати до обміну досвідом, зблизити однокласників;
4. Інтерактивні методи: організація вчителем дискусій чи дебатів для розвитку навичок відстоювання своєї думки та аргументовано висловлювати свою думку;
5. Критичне мислення: завданням вчителя є навчити школярів реагувати на проблеми та самостійно приходити до істини без підтримки вчителя.
6. Участь: школярі мають бути залученими до організації свого освітнього та позаурочного життя шляхом шкільного самоврядування [71, с. 49-50].

Навчання дітей за такою методикою має на меті: а) навчити аналізувати політику, соціальний розвиток, економіку та обговорювати їх, цікавитись даними темами; б) для того щоб брати участь в обговореннях, учень має вміти шукати та аналізувати інформацію, яка його оточує; с) сформувати цінності дитини та здатність робити свідомий вибір [70, с. 13].

На думку О. Березюк та О. Власенко, головними завданнями вчителя є: «Створення позитивного мікроклімату в класі; синтез інформації, моделювання; управління школярами; дослідницька діяльність; дискусії; участь у шкільних радах; дебати в будь-якому місці (класі, спільноті, серед однолітків); журналістські розслідування; керівництво групою; волонтерство; публічні виступи та сторітелінг; повагу до чужих ідей, співпраці, участь в організаціях батьків, учителів-учнів, консультативних групах учнів, комітетах стратегічного планування та радах з удосконалення школи, учнівському самоврядуванні та позакласній роботі освітнього закладу, що формує у школярів навички лідерства зокрема та відчуття приналежності до громадянського суспільства загалом» [5, с. 155].

Пометун О. стверджує, що: «Насамперед учитель має підготувати доступні (педагогічно адаптовані до віку учнів) джерела інформації і продумати спосіб їх опрацювання учнями. Причому ці джерела мають містити ін-формацію, яка знаходиться у зоні найближчого розвитку учня і може бути засвоєна ним у процесі її осмисленого опрацювання. Це означає, що рівень складності інформації має бути досить високим, щоб створювати певну проблемну ситуацію для дитини, трохи вищим за її можливості, але не дуже складним, інакше це може викликати почуття розчарування учня у власних здібностях. Отже, для такого відбору джерел інформації і визначення методів/стратегій їх опрацювання учнем учителю потрібно попередньо оцінювати можливості дитини, наявний рівень її знань і умінь, мотивації до навчання, щоб адаптувати організацію навчання до конкретних потреб учня і максимізувати результат» [76].

Юлія Малієнко наводить свою класифікацію компетентнісно орієнтованих завдань:

- За рівнем поєднання ключових компетентностей з історичною: як учень використовує набуті знання про XXI століття у позаурочний час, вміє з'ясувати причинно-наслідковий зв'язок, орієнтується по карті, критично аналізує джерела, тощо;
- За рівнем опрацювання інформації: учень вміє самостійно шукати й аналізувати історичну інформацію про XXI століття та систематизує її, вміє користуватись пошуковими системами (інтернетом, каталогом, довідником, тощ), розуміє взаємозв'язок джерел;
- За участі методичної підтримки: створено алгоритм самостійного опрацювання джерельної бази та набуття власного досвіду учнем;
- За вмінням презентації опанованої інформації та набутих знань: складання схем, інфографіків, проєктів; упорядкування таблиць;
- Завдання творчого характеру: власна інтерпретація історичних подій XXI століття [59, с. 114-115].

Наприклад завдання із підручника В. Власова 11 клас Історія України (рівень стандарту)

1. «Проаналізуйте карту. Позмагайтесь в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію: історичні факти (події, явища, процеси) та історичко-географічні об'єкти. Прокоментуйте кожен із виявлених вами на карті фактів. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді. Узагальніть інформацію» [19, с. 194];
2. «У чому Л. Кучма вбачав найбільшу владу заходів перших урядів (зокрема й власного) у здійсненні реформ? Підтвердіть історичними фактами, викладеними в тексті параграфа, слушність його критичних існувань.» [19, с. 195];

3. «Прочитайте уривки з Будапештського меморандуму. Поділіться міркуваннями/припущеннями, чому цей документ не став запобіжником російській агресії у 2014 році» [19, с. 199];

Дослідники відносять активне навчання до одного із найпродуктивніших видів організації навчання. Даний спосіб передбачає, що учень є суб'єктом освітнього процесу. Завданням вчителя є організація, фасилітація та модерація активностей для учнів. Під час уроків за такою методикою учні здобувають знання, аналізують факти та аргументують, вчаться задавати питання та відповідати на них, з'ясовують причинно-наслідкові зв'язки та навчаються робити висновки й рефлексувати [76, с. 110].

У своїх працях Малієнко Ю. пропонує: «На уроках історії в старших класах слід застосовувати методи й прийоми, побудовані на механізмах рефлексії, коли учні постійно розмірковують над питаннями: Що ми (я) дізналися сьогодні такого, чого не знали раніше?; Чого ми (я) навчилися такого, чого не вміли раніше?; Що ми (я) при цьому відчували?; Що нас (мене) здивувало, порадувало на уроці?; Які питання ми поставили (я) б фігуранту ситуації, автору, вченому? тощо. Тут можна звернутися й до внутрішнього стану учнів, запитавши в них: які почуття у вас викликала робота на уроці; що вдалося найкраще; над чим варто ще працювати і т. д.» [59].

Пометун О. пропонує таку структуру уроку: «Бажаним є урок з трьох частин: вступної (актуалізація, мотивація, обговорення теми, очікуваних результатів уроку), основної (первинне сприйняття нової інформації та її осмислення, конструювання нових знань, умінь, смислів), підсумкової (оцінювання і рефлексія перебігу й результатів уроку). Така структура є досить гнучкою і дозволяє повністю реалізувати всі можливості активного навчання» [76, с. 112].

Дослідники вважають, що важливим є чинником включеність педагога у громадські процеси. Вчитель має також бути пристосованим до середовища

і впливати на зміни довкола. Тобто розповідаючи учням, наводячи приклади, викладач має бути сам зацікавленим та залученим у цьому процесі [41].

Пометун О. наголошує, що: «Важливо пам'ятати, що завданням учителя є не «класичне» навчання, а створення умов, за яких позиції зацікавленості, відкритості, відповідальності учнів у навчанні та їхні особистісні риси можуть розвиватися і усвідомлюватися» [76, с. 112].

Ми приходимо до висновку, що відповідальність за формування громадянської компетентності в учнів старших класів належить вчителю. Його однією з найголовніших задач постає створення можливості для подальшої активної участі школярів у житті міста та країни. Засвоєння фактів, дат чи подій не є пріоритетом. Ефективними умовами для даного процесу формування громадянина України є: розробка або оновлення навчальних програм; застосування інноваційних технологій вчителем; формування критичного мислення; удосконалення дидактичних матеріалів; часте використання практичних вправ під час уроку; створення комфортних умов для розвитку учнів; залучення до громадських активностей, тощо.

Розділ III. Порівняльний аналіз навчальної теми «Творення нової України» в новітніх підручниках для учнів 11 класу

Ознакою життєспроможності будь-якої науки є здатність оновлюватися, розвиватися. Ця властивість притаманна й науці історичній. Втім, її специфіка як дисципліни суспільствознавчої полягає зокрема й у тому, що її еволюція тісно пов'язані з розвитком і оновленням предмета дослідження.

Історія є базою для створення держави і одним з факторів, що впливають на формування національної свідомості українців. Важливе значення для формування національно свідомої особистості мають уроки історії України, які акумулюють загальнолюдські й національні цінності, культурні норми взаємодії, правила соціальної поведінки [53, с. 478].

Серед ключових компетентностей здобувачів загальної середньої освіти, які враховуються в компетентнісному підході до навчання, особливий акцент робиться на громадянській компетентності, яка має прямий взаємозв'язок з предметом «Історія України». Шкільний курс історії України має всі можливості для формування в учнів національної свідомості, цінностей, необхідних громадянських знань, умінь, способів діяльності. Змістовне наповнення навчальних занять, тематика текстів, а також спеціальні завдання сприяють реалізації відповідного потенціалу.

Формування громадянської компетентності серед учнівської молоді під час вивчення історії України спрямовується на досягнення освітнього результату, який полягає у розвитку учня як компетентного громадянина з національною свідомістю. Учні, які набувають таку компетентність, здатні діяти відповідально у майбутньому, мають моральні та духовні цінності, висловлюють свою думку щодо суспільно-політичного устрою держави на демократичних засадах та готові співпрацювати в команді та громаді. Вони також володіють креативним мисленням та критично оцінюють інформацію, зокрема, суспільно-політичний зміст [53].

На сьогодні виділяється дуже важлива проблема: як ефективно включити тему російсько-української війни у процес викладання історії. Поновлення подій та особливостей цього конфлікту є ключовим елементом актуальної історичної освіти. Багато наукових публікацій авторів і вчителів-практиків розглядають методику викладання історії в школі, зосереджуючись зокрема на цій темі. Серед них можемо виділити наступні: Г. Яковенко [107], В. Дубінський [25], М. Белєсков [6] та інші.

Сьогодні Україна проходить ряд трансформаційних процесів, які впливають на політичну, економічну, військову, культурну та соціальні сфери. У контексті модернізації історичної освіти, ми повинні адаптуватися до змін і сприяти їм. Вчитель-історик має підкреслювати головні перепони в минулому та, виходячи з попереднього досвіду, пояснювати сучасні історичні процеси. Водночас, необхідно розширювати просторові рамки української історії та актуалізувати її значення. Навчання історії України повинно проводитися паралельно з усесвітньою історією, щоб розкрити взаємозв'язок між внутрішньодержавним контекстом та глобальним розвитком.

Навчальна програма з історії України для 11 класів (затверджена та грифована Міністерством освіти і науки України від 3 серпня 2022 р., наказ № 698) актуалізує сучасну військову ситуацію в Україні. У пояснювальній записці стверджується, що «сьогодні Україна переживає найважчі випробування за весь період незалежності».

24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала широкомасштабну війну, спрямовану на спаплюження державності України і характеризується чіткими рисами геноциду українського народу [65].

Цей геноцид ґрунтується на бажанні путінського режиму знищити український народ як націю, знищити не тільки міста і села України, але й історичну пам'ять та національну самосвідомість українців. У підготовці до цієї варварської війни путінський режим особливу роль приділяв фальсифікації історії та пропаганді ідей «русского міра», формуючи у росіян імперську свідомість та шовіністичні настрої [95].

У світлі активної антиукраїнської пропаганди, важливо зосередитися на збереженні та розвитку української історичної освіти, а також на формуванні патріотизму серед українських учнів та розумінні загальнолюдських цінностей, водночас не допускаючи імперської і шовіністичної ідеології [65].

Програма допускає та, навіть, пропонує змінювати поняття «радянський» на «советський», що вказує на: 1) неприцяманні для України і нав'язані керівним центром СРСР/СССР політичні, економічні, соціальні та культурні практики (напр., світогляд «советської людини», «советизація», «концепція «советського народу»); 2) негативізацію, спотворення більшовиками (комуністами) понять «ради», «радитися», «народовладдя».

Учні звертають увагу на період від Революції Гідності до агресії Росії проти України, включаючи прояви сепаратизму, намагання розповсюдити ідеї "руської весни" в Україні, а також анексію Криму та окупацію українських територій. Питання активної фази російсько-української війни та світової протидії їй стає дуже актуальним, включаючи санкції, лендліз, гуманітарну підтримку України з боку західноєвропейських держав та інші заходи [66].

Вивчення інтегрованого курсу «Історія України і світ» передбачає оновлення та детальне розкриття таких понять, як націєтворення, україноцентризм та європоцентризм. Розробники програми прагнуть демонструвати значущість України у світовому масштабі, акцентуючи це на міжнародній арені [65].

Останній розділ курсу зосереджений на вивченні російсько-української війни та її наслідків: імперського геноциду на території України. У програмі акцентується на значенні України для світу, проте при цьому не вдається достатньо розкрити важливі внутрішньодержавні події, такі як Революція Гідності, прояви сепаратизму і т.д., які передували агресії Росії проти України [65].

Події сучасної російсько-української війни залишають глибокий, визначальний і незабутній слід в історії, тому надалі актуалізують завдання системного аналізу змісту підручника історії України. Згідно з навчальною

програмою (2019 р.) історії України для 10-11 класів тема «Революція Гідності та збройна агресія РФ проти України» представлена у розділі № 6 «Творення нової України» [34].

У зв'язку з поточною складною фазою війни та з протидією агресивній антиукраїнській пропаганді, велике значення має збереження та подальший розвиток української історичної освіти. Також є надзвичайно важливим формування патріотизму серед молодого покоління України, розуміння загальнолюдських цінностей та жорстке відношення до шовіністичної та імперської ідеології "руського світу" [63].

Теоретичний аспект активізації пізнавальної діяльності у здобувачів освіти у своїх працях розкривають сучасні науковці, зокрема, О. Пометун [79], В. Даниленко [33], І. Коренева [44], Г. Яковенко [107], Н. Сорочинська [34], тощо. Методи пізнавальної діяльності в системі компетентної моделі навчання історії чітко передаються їхніми узагальненнями, що відображають сутність цих методів.

Слід зазначити, що сучасна система освіти акцентує увагу на формуванні компетентностей у студентів. Під час активної взаємодії в соціальному середовищі, студент не лише повинен засвоювати знання, а й розвивати навички їх застосування на практиці. Такий підхід до навчання має бути збережений й у процесі надання інформації про воєнні події. Оскільки здобувачі освіти мають необмежений доступ до інформації та живуть у реаліях війни, є потреба навчальних закладів подавати інформацію про ці події у дозованому контексті, готуючи школярів до сприйняття реальності. Важливим моментом є коректність під час подання навчального матеріалу, адже здобувачі освіти наразі перебувають в ситуації воєнного стану та на емоційному рівні переживають загальну тривогу [13]. Іншою важливою проблемою є поширення фейкової інформації, яка не завжди дозволяє створити адекватну систему передачі даних. Це стає перешкодою для надання достовірної інформації, оскільки перед обговоренням подій необхідно мати основу фактів.

Отже, навчальні заклади стикаються з викликом формування необхідної бази знань та навичок аналізування військових подій під час російсько-української війни (2014–2023 рр.).

Сучасний український навчальний процес має бути ключовим фактором формування та всебічного розвитку особистості. Згідно з Держстандартом базової та повної загальної середньої освіти, новим викликом є створення нового навчального посібника – одного з найважливіших елементів шкільної просвіти. А головним завданням стає зміст підручника, наявність матеріалу, який направлений на формування національної ідентичності [63].

Події російсько-української війни (2014–2023 рр.) розглядаються через призму таких тем: «Події під час Революції Гідності та боротьба проти російської агресії», «Динаміка подій у російсько-українській війні», «Вияви збройної агресії з боку Росії», «Контекст російсько-української війни». Поступово навчальний матеріал має розширюватися, включаючи події, що передували російській агресії, описувати процеси, що призвели до причин російської агресії проти України, акцентуючи увагу на антиколоніальному та національновизвольному характері війни, проведеної українським народом упродовж 2014–2023 рр. [32]. У цьому контексті вчителю історії не тільки варто повідомляти факти війни, а й пояснити історичну трагедію українського народу, зокрема те, що російська агресія проявляється вже багато років у вигляді привласнення історії, винаходів, видатних діячів.

Під час навчання історії, головною метою вчителя, на нашу думку, є формування у сучасної молоді аналітичного мислення. Це дозволить їм не лише порівнювати історичні події, а й розвивати здатність до "інтелектуального підходу до інформації". Такий підхід допоможе набутти навички перевірки фактів, вірної оцінки аргументів експертів, орієнтуватися в різноманітній інформації та виявляти фейкову маніпуляцію.

Важливе місце у патріотичному вихованні здобувачів освіти є формування уявлень про героїв сучасної війни – видатних українців, що своїм героїзмом, життям та самовідданою працею на різних фронтах цієї війни

наближають Перемогу. Ситуація ускладнена тим, що події війни належать до новітньої історії і поки що недостатньо описані у доказовому контексті.

У реальності нашого життя відбувалися випадки політичного втручання у зміст шкільного курсу історії України. Наприклад, у 2021 році Міністерство освіти подало апеляцію на рішення Окружного адміністративного суду м. Києва у зв'язку з позовом політика Андрія Портнова. Це призвело до того, що суд вимагав від Міністерства переглянути підручник з історії України для 11 класу щодо висвітлення подій Революції Гідності. У рішенні йдеться, начебто у підручниках історія 2013-2014 рр. викладається «однобічно, з вигаданням фактів» [44], а також містить ознаки спотворення інформації та подій, що мали місце у той період.

Навчання історії в 11-му класі спрямоване на досягнення повної загальної середньої освіти, яка ставить за мету розвиток та соціалізацію учнів, формування в них національної самосвідомості, загальної культури, світоглядних орієнтирів і здатності до саморозвитку й самонавчання в умовах глобальних змін та викликів. У одинадцятому класі випускники завершують вивчення курсу історії України, де вони опановують період з середини ХХ ст. до початку ХХІ ст. [63].

Якщо говорити про тему «Революція Гідності та збройна агресія РФ проти України», то деякі підручники містять розширене визначення терміну «кіборги» та розповідають, якими подіями цей термін став поширеним. Згідно з навчальною програмою для 10-11 класів, учень повинен розуміти, що означає поняття "кіборги". У підручниках Власова В. С., Кульчицького С. В. [32] та Хлібовської Г. М., Наумчук О. В., Крижановської М. Є., Гирич І. Б., Бурнейко І. О. [35] це поняття розкривається. Ця термінологія відсутня в підручниках, написаних Сорочинською Н. М. та Гісем О. В. [34] та Струкевич О. К., Двороздюк С. І. [93].

Термін "Україна в умовах незалежності (1991 р. – початок ХХІ ст.)" вимагає розуміння таких понять, як "роз'єднання", "релігійна різноманітність", "перепрофілювання", "добровільний рух". Пояснення термінів "роз'єднання",

"добровільний рух" та "перепрофілювання" можна знайти у підручниках Струкевича О. К., Дровозюк С. І. [35], Власова В. С., Кульчицького С. В. [32] та ін.

У всіх оглянутих книгах зустрічається викладення про "Небесну Сотню" у тексті підручника або при аналізі джерел. Особливою вказівкою може служити підручник, спільними авторами якого є Струкевич О. К. та Двороздюк С. І., де зокрема у розділі про "Революцію Гідності" є окремий пункт "Небесна сотня" і в окремому стовпчику подається повне визначення цього поняття [93].

Питання про характер «референдуму» у Криму особливо повно розкривають підручники Хлібовської Г. М. та ін. [35].

Тож, вивчення подій у сучасній російсько-українській війні (2014-2023 рр.) повинно сприяти формуванню у молодого покоління українців свідомих національно налаштованих особистостей, які здатні не лише співчувати та діяти не лише власними інтересами, а й цінувати свободу та пошановно передавати знання про подвиги своїх сучасників та молодших українських героїв наступному поколінню. Хоча відсутність узагальнюючих праць та порівняльно-аналітичних досліджень ускладнює проведення освітнього процесу для вчителя історії, це не неперешкода, яку він не може подолати, оволодівши практичними навичками.

Розділ IV. Виховання громадянської активності старшокласників у контексті сучасних молодіжних викликів: моделювання позаурочної діяльності

Автор пропонує авторську модель проведення позаурочного заходу. На нашу думку, позашкільна робота органічно доповнює освітній процес. Як стверджують науковці, вона є одним із методів розвитку соціальної комунікації та педагогічної взаємодії. О. Пархоменко стверджує, що позакласна робота має на меті формування і розвиток креативної особистості учня. Ціллю позаурочної виховної роботи є розв'язання відповідних задач: стимуляція пізнавального інтересу до предмета й громадської активності; адаптація навчального матеріалу до життя; розвиток здібностей підлітків; поглиблення змісту предмета [74].

Автор обрав гру «Країна гідності» для проведення даного позакласного заходу. Метою цього заходу є: формування громадянської компетентності; зацікавлення дітей у соціальній політиці; доведення підліткам, що вони мають вплив на органи місцевого самоврядування; згуртування класу; розвиток навички аргументовано висловлювати свою думку.

Гра розроблена Радою Європи для молодих людей для ознайомлення їх з Хартією Ради Європи та соціальною політикою через призму прав людини. Вона була створена в рамках проекту «Enter! – забезпечення доступу до соціальних прав молоді» та святкування 50-річчя Хартії у 2009 році, перекладена українською 2015 році. Згідно інструкції: ««Країна гідності» – це карткова гра, у якій як членів парламенту вигаданої однойменної країни просять прийняти рішення про соціальну політику щодо соціальних прав у рамках плану розвитку на найближчі п'ять років. Добираючи аргументи під час прийняття рішень, гравці більше дізнаються про соціальні права та їх зв'язки з соціальною політикою» [47, с. 7].

Відповідно посібника: «Європейська соціальна хартія – це договір Ради Європи, який гарантує соціальні та економічні права людини. Це один із

існуючих міжнародних документів у сфері захисту і просування соціальних прав, наприклад, Організацією Об'єднаних Націй був прийнятий Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права» [47, с. 30]. Вона гарантує їх реалізацію у повсякденному житті за напрямками:

1. Житло (його наявність, соціальне житло, зменшення бездомності);
2. Охорона здоров'я (доступ до лікарні, безпечні умови роботи, тощо);
3. Освіта (безбар'єрний доступ до освіти, інклюзивний простір, безкоштовна освіта, тощо);
4. Зайнятість (свобода, рівні умови та колективні права праці);
5. Правовий та соціальний захист (право на соцзахист та послуги, допомога з доглядом за дітьми, профілактика із запобігання будь-якої експлуатації);
6. Пересування осіб (право на виїзд закордон, спрощення на імміграційні процеси, воз'єднання сім'ї);
7. Відсутність дискримінації (забезпечення всім громадянам та іноземцям використання всіх прав з Хартії) [47, с. 31-33].

Соціальна політика – це частина загальної стратегії, втілена в соціальні програми та різноманітні заходи, спрямовані на задоволення потреб та інтересів громадян і суспільства. Соціальна політика повинна враховувати стан економіки, але ігнорування соціальних проблем може призвести до серйозних економічних проблем. Головний акцент соціальної політики полягає в створенні сприятливих умов для життя всіх членів суспільства, управлінні взаєминами між соціальними групами, забезпеченні ефективного працевлаштування та створенні соціальних гарантій для підвищення добробуту населення [69].

Соціальні права, як і громадянські, юридичні, політичні, економічні та культурні є правами людини. Вони належать кожній особі, не залежно від її віросповідання, походження, статі, місця проживання, національності, тощо. [47, с. 22]. Несе відповідальність за реалізацію соціальних прав людини несе

уряд. Він є гарантом їх дотримання та розробки механізмів для запобігання порушення [47, с. 24].

Гра має декілька етапів: перший – індивідуальний вибір, другий – групове рішення, третій – підсумки та оцінка, проте він не є фінальним. Останнім етапом є обговоренням групою подальших дій та підтримці їхньої діяльності. Завданням вчителя-фасалітатора є вмотивування учнів до дій та покращення соціальної політики своєї громади та допомога їм у організації. Прикладами таких проектів може бути: дослідження про залученість молоді до вирішення питань громади; аналіз стратегій розвитку громади; проводити круглі столи та зустрічі з органами місцевого самоврядування для обговорення соціальної політики у громаді, тощо. (Додаток А) [47, с. 18].

Одним із пріоритетних напрямків Ради Європи є молодіжний. Своєю місією вони вбачають доступність для молоді однакових можливостей і досвіду, щоб отримати відповідні знання та навички, які можна застосовувати у сферах суспільного життя. [47, с. 36]. У цьому випадку важливо спрямувати зусилля для створення комфортного середовища для розвитку молоді, зокрема у власній громаді. Це можна досягти шляхом розвитку та активної участі у процесах ухвалення, втілення та контролю рішень [27]. Саме це є безпосереднім проявом громадянської компетентності, яку вчитель історії має сформувати в учнів як на уроках, так і під час проведення позакласної роботи.

Під час проведення заходу учасникам сподобалося будувати план розвитку країни на найближчі 5 років та обирати потрібні для цього стратегії для реалізації прав людини. Вони дуже активно і динамічно почали свою роботу, простежувалася зацікавленість та зосередженість на темі. Залюбки виконували завдання та вправи, які ми їм пропонували. Присутні висловлювали свою думку задавали питання та проявляли бажання дізнатися більше. Знахідкою було те, що після активного обговорення гри ми почали дискутувати з приводу подальших дій та можливостей у Ніжині й деякі учні виявили бажання долучитись до певних організацій та їхніх активностей (Додаток Б).

Ми можемо стверджувати, що даний виховний захід, окрім поглиблення знань з соціальної політики та хартії, спонукає учнів до громадської активності та відповідальності. Ці фактори є основою для формування громадянської компетентності.

Висновки

Проаналізувавши концепції дослідників ми можемо стверджувати, що перемога революції Гідності показала РФ, що українці прагнуть розвитку та хочуть вийти з-під кремлівського впливу. Путін В. сприйняв таку реальність як особисту образу та небезпеку для існування Федерації. Росія не змирилась зі своєю геополітичною поразкою пануванням над Україною та взагалі її існуванням і перейшла безпосередніх дій. Анексувавши Крим та розпочавши у лютому 2014 року війну, РФ протягом восьми років вела бойові дії з різною інтенсивністю. Ситуація трансформувалась у повномасштабну агресію 24 лютого 2022 року і воєнні дії набули нового характеру. Аналіз новітніх вітчизняних історичних досліджень показав, що цей період є недостатньо вивченим на даний момент. Інформація про нього наразі знаходиться на стадії пошуку та систематизації. Проте вивчення сьогодення є важливим для учнів, щоб вони могли створити країну своєї мрії.

Опрацювання даного періоду є надзвичайно важливим, адже учні мають розвинути у собі навички формувати причинно-наслідкові зв'язки та аналізувати події. Формування громадянської позиції є процесом, на який потрібно не мало часу. Це відбувається у взаємозв'язку опанування матеріалу підручника та додаткових позакласних зусиль учителя.

Ми можемо стверджувати, що освітня програма з історії України як активний документ, що встановлює основні принципи навчального змісту, методи дослідження та його інтерпретації. Перспектива використання цих програм обумовлена їхньою методологією та навчальними матеріалами для подальшого впровадження в модельні навчальні програми та підручники для учнів. Варто зазначити, що у навчальній програмі (яка є основним документом для проведення навчального процесу) серед ряду компетентностей, громадянської не зазначено, тому автором було проаналізовано аксіологічну компетентність. За своєю суттю вона відрізняється від громадської та віжноситься до життєвих компетентностей.

Аналізуючи поняття громадянської компетентності, ми дійшли висновків, що це є інтегративна характеристика особистості для здійснення активної та ефективної діяльності на благо країни. Серед дослідників немає однозначної думки щодо такого поняття, адже воно є дуже широким та включає в себе багато аспектів.

Проблемою громадянської компетентності є те, що не існує на сьогоднішній день відповідної шкали оцінювання для визначення рівня розвитку даної компетентності в учнів. Проте деякі науковці стверджують, що це можливо визначити громадською активністю школяра. Нещодавнє реформування молодіжної політики відкриває широкий спектр для залученості молоді до громадської активності як на місцевому, так і всеукраїнському рівні.

Окрім того, в науковій роботі проаналізовано психосоціальний фактор учнів. На цьому етапі життя вони активно займаються пошуком свого призначення у світі, визначенням соціальної позиції та встановленням життєвих цінностей та пріоритетів. Компетентнісно орієнтована освіта має допомогти молодим людям в задоволенні своїх амбіцій та відкрити для себе нові професії.

Вчитель має дуже великий вплив на формування життєвої позиції та громадянської компетентності учнів. Ми можемо констатувати, що педагог повинен має займатись саморозвитком, підвищувати свою кваліфікацію, розвивати творчий потенціал, адже він є прикладом для школярів. Сучасна школа вимагає наявності вчителів, які є висококваліфікованими, володіють історичними знаннями та методикою, мають психолого-педагогічну підготовку, культуру, ерудицію, тощо. Для професійного розвитку викладача є вагомими якості професійні та особистісні. Це забезпечує йому самоорганізацію діяльності. Розглядати уміння спілкуватися та розуміти учнів слід у контексті комплексного формування педагогічних навичок, як важливої передумови формування особистості вчителя.

Безпосередня відповідальність за формування громадянської компетентності покладається на учителя старших класів. Окрім, вище зазначеного, він має орієнтуватись у суспільно-політичних змінах. Ефективними умовами для формування громадянської відповідальності є розробка актуальних програм для навчання або їх оптимізація, застосування інноваційних технологій та практичних завдань. Не менш важливим є створення безпечного простору для розвитку лідерських якостей, підтримки, залучення до громадської діяльності та партнерства старшокласників. Дуже важливо залучати молодь до волонтерства, вирішення та обговорення важливих рішень діяльності активних громадських організацій, молодіжних центрів та молодіжних рад.

Одним із базових інструментів навчання є підручник. Порівняльна характеристика показала, що існує проблема невідповідності оновленої програми та застарілих книжок з історії України. Крім того, вивчення подій російсько-української війни має сформувати національно свідому особистість молодого покоління українців. Громадяни мають бути співчутливими та слідувати не тільки власним інтересам, а й цінувати свободу. Не менш важливим фактором є відсутність узагальнюючих праць, що у свою чергу, ускладнює роботу вчителя, але не перешкоджає їй.

Одним із прикладів освітньо-виховного заходу є організація та проведення гри «Країна гідності». Унікальність цієї гри полягає у тому, що у процесі покращення стану соціальної політики у вигаданій країні гідності, учні на практиці здобувають відповідні знання та навички. Обираючи сферу політики, будучи депутатом парламенту та обговорюючи реалізацію рішень, учні заглиблюються у свої ролі, засвоюють новий матеріал та відточують навички комунікації. Провівши гру, ми дійшли до висновку, що для повноцінного життя громадянського суспільства держава та громадяни мають захищати та підтримувати соціальні права людини.

Список джерел і використаної літератури

1. Арцишевський Р. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Волинська область. Київ : Знання України, 2009. 415 с.
2. Байдак В. [@by_by_duck]. (2023, 14 вересня). ПІДНЯЛИ СУМУ ЗБОРУ ДО 7 ЛЯМІВ. [фото]. Instagram. [Електронне джерело]. – [Режим доступу]: https://www.instagram.com/reel/CxKj2xLtwkS/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRIODBiNWFIZA==.
3. Бакка Т.В. Особливості викладання курсу „Громадянська освіта” для 9-11 класів загальноосвітньої школи // Вісник: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко, О.П. Симоненко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Випуск 5. – С. 18-19.
4. Бакуліна Н. Ключові компетентності у дискурсі європейського виміру – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://lib.iitta.gov.ua/>.
5. Березюк О. та Власенко О. Підготовка майбутніх учителів до формування громадянської компетентності школярів у системі освіти Польщі та України [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://polonistyka.zu.edu.ua/article/view/222549>.
6. Белесков М. Сучасний російський спосіб ведення війни: теоретичні основи і практичне наповнення. Національний інститут стратегічних досліджень. Центр безпекових досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/analitichna-dopovid.pdf> .
7. Благодійний фонд Сергія Притули. [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://prytulafoundation.org/>.
8. Благодійний фонд Сергія Притули. Проект «Можем павтарить». [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://prytulafoundation.org/about/projects/archive/mozhem-pavtarit>.

9. Благодійний фонд Сергія Притули. Проект «Народний Байрактар» та «Народний супутник». [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://prytulafoundation.org/about/projects/archive/narodnij-bajraktar>.
10. Благочинність як стиль життя [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://noviynizhyn.com/?p=31>.
11. Бойко О. Д. Новітня історія України (2014-2019рр.): навч. посіб., – Київ: Академія, 2020. – 160 с.
12. Бойко О. Д. Новітня історія України (2014–2023 рр.) : навч. посіб. / Олександр Бойко. — 2-ге вид., допов. — Київ : ВЦ «Академія», 2023. — 224 с. — (Серія «Аль-ма-матер»).
13. Бородієнко О., Малихіна Я., Протопопова Я., Кім К., Малихіна В. Соціальноекономічні передумови стратегічного розвитку університетів в умовах війни та поствоєнного часу. Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики. 2022.
14. Бронежилети від дошкільнят // Газета «Вісті».-2014. - № 35. - С. 1.
15. Бронежилети для ніжинських воїнів // Газета «Ніжинський вісник» № 55-56.
16. Ващенко, Л. С., 2017. Про результати вивчення стану критичного мислення ліцеїстів. Біологія і хімія у рідній школі, № 2, с. 42–46.
17. Верменич Я. В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. - 2015. - № 1. – С. 108 .– [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2015_1_10.
18. Виховна система загальноосвітнього навчального закладу: контури розвитку : посібник / за заг. ред. В.М. Оржеховської. — Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2013. — 304 с.
19. Власов В., Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. – Київ, Україна: Літера ЛТД, 2019. – 256 с.

20. Волонтери для армії [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://www.peoplesproject.com/articles/volontery-dlya-armii/>.
21. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / Вайнола Р.Х., Капська А.Й., Комарова Н.М. та ін. – Академпрес, 1999. – 112 с.
22. Гич, Г.І., 2016. Кліпове мислення молоді: друг чи ворог навчання? Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»: Серія: Педагогіка, Т. 269, вип. 257. с. 38-42, с.39
23. Дорофєєва Н. [@nadyadorofeeva]. (2023, 25 листопада). Перше, що мені сказали хлопці, яким ми передали першу партію дронів. [фото]. Instagram. [Електронне джерело]. – [Режим доступу]: https://www.instagram.com/p/C0EyKDKIGlp/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRlODBiNWFlZA==.
24. Дорохіна Т. Мікроісторія війни: 36 діб окупації с. Тупичів на Чернігівщині / Т. Дорохіна, О. Коваленко, С. Токарев // Український історичний журнал. - 2023. - Число 4. - С. 25-42. – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.025>.
25. Дубінський В. Методика викладання історії в школі: навчально-методичний посібник для організації самостійної роботи студентів історичного факультету. 2-е вид., виправлене і доповнене. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. 86 с.
26. Євромайдан у Донецьку. Історія боротьби за гідність: за ред. І. Паславського. – Львів, 2021. – 68 с.
27. Єрмоленко І. Роль молоді у формуванні молодіжної політики в Україні: виклики та можливості / І. В. Єрмоленко. // ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2023. № 1(57). – с. 78-83
28. Жадан С. [@zhadanisobaki]. (2023, 23 листопада). Дорогі брати і сестри! [відео]. Instagram. [Електронне джерело]. – [Режим доступу]:

https://www.instagram.com/reel/Cz_VOOntGT-/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRIODBiNWFfZA==.

29. Заплатинський В.М. Російсько-українська війна — причини, перспективи та уроки // *Kultura Bezpieczeństwa*. 2022. № 41. С. 33—42.
30. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*. Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004.
31. Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України // *Український історичний журнал*. 2022. – № 5. С. 43—55.
32. *Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький*. – Київ : Літера ЛТД, 2019. – 256 с.
33. *Історія України : [рівень стандарту]: підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти / В. Даниленко, М. Смольницька*. – Київ : Генеза, 2019. – 224 с.
34. *Історія України [рівень стандарту] : підручник для 11 кл. закл. заг. серед. освіти / Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем*. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2019. — 240 с.
35. *Історія України [рівень стандарту]: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, І. Б. Гирич, І. О. Бурнейко*. — Тернопіль : Астон, 2019. — 256 с.
36. Карівець І. В. Революція Гідності у гуманітаристиці України // *Філософська думка*. – 2017. – № 6. – С. 99–110.
37. Касьянов Г. Націоналізація історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*. Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004.

38. Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році : матеріали щоріч. доп. / О. Корнієвський, Д. Сидоренко, Н. Пеліванова та ін.: за заг. ред. Ю. Тищенко, Ю. Каплан. – Київ : НІСД, 2021. – 116 с.
39. Коваль М. Стратегічний характер Київської оборонної операції (24 лютого — 2 квітня 2022 р.) / М. Коваль, П. Щипанський, В. Кидонь, В. Грицюк // Український історичний журнал. - 2023. - Число 3. - С. 5-29. [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.005>.
40. Козак Систем [@kozak_system]. (2023, 21 листопада). Не слухайте тих, хто фантазує – будьте з тими, хто реалізовує! [фото]. Instagram. [Електронне джерело]. – [Режим доступу]: https://www.instagram.com/p/Cz5nRn2IKjd/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRIODBiNWF1ZA==.
41. Коляда І. Сучасний вчитель історії та успішність навчально-виховного процесу (Теорія та методика навчання історії) // Науково-методичний журнал. – 2013. – січ. – С. 22-27.
42. Кондратенко О. Ю. Україна у світових рейтингах демократії : монографія. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. – С. 176.
43. Концепція нової української школи. 2016. – 34 с.
44. Коренева І. Вплив війни росії в Україні на досягнення цілі сталого розвитку № 4 «Якісна освіта» та взаємодія з ЦСР № 16 «Мир та справедливість». Освіта і наука ХХІ століття : матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів. Глухів, 2022. С. 92- 94.
45. Костенко О. О. Громадянська освіта України у сучасному контексті як необхідна умова формування громадянського суспільства. Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики: збірник конференції, Суми, 2022. [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: https://drive.google.com/file/d/1JsuhK_buZdIApHUcgxCL_0z9itWoEd3l/view.

46. Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. – К.: Брайт Стар Паблішинг, 2015. – 400 с.
47. Країна гідності. Вивчення соціальних прав через освіту з прав людини. Навчальна гра для молоді. Посібник для фасилітаторів. – 2015. – 40 с.
48. Культурна оборона [@cult_comedy_hall]. (2023, 10 листопада). ВЕНЯ на «Культурній обороні»! [фото]. Instagram. [Електронне джерело]. – [Режим доступу]: https://www.instagram.com/p/Czef4cVtj2e/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRIODBiNWFIZA==.
49. Кучер О. А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Кучер О. А.. – Київ, 2014. – 252 с.
50. Лебіга М. [@misha_lebiga]. (2023, 13 жовтня). Ми швидко зібрали лям і вирішили продовжити наш збір. Тепер хочемо зібрати два і придбати 100 дронів! [фото]. Instagram. [Електронне джерело]. – [Режим доступу]: https://www.instagram.com/reel/CyVUhG7g8Rc/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRIODBiNWFIZA==.
51. Леви на джипі [@lvi_na_jeere]. (2023, 8 лютого). Кращий ДН зараз, це коли ти допоміг ЗСУ. [фото]. Instagram. [Електронне джерело]. – [Режим доступу]: https://www.instagram.com/p/CoaMXVDtFga/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRIODBiNWFIZA==.
52. Луб'янов І. Скажи «паляниця»! // Локальна історія. 2023. № 8 (58). – С. 96.
53. Лукашевич, О. М., 2014. Громадянськість як результат громадянського розвитку особистості: психологічний дискурс. Проблеми сучасної психології, вип. 24, – с. 465 – 473.
54. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити й перемогти. – Х.: Віват, 2015. – 304с.
55. Магдич, Т., 2020. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психологопедагогічних і лінгводидактичних

- категорій. Науковий журнал «Інноваційна педагогіка», випуск 28, с. 77-82.
56. Магдич Т. П. Формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 014 Середня освіта / Т. П. Магдич. – Житомир, 2021. – 300 с.
57. Майдан. Свідчення. Київ, 2013-2014 роки. За редакцією Леоніда Фінберга та Уляни Головач. – К.: Дух і Літера, 2016. – 784 с.
58. Малієнко, Ю. Б. Інтегрування ключових компетентностей у зміст історичної освіти в ліцеї / Малієнко, Ю. Б. // Український Педагогічний журнал. – 2018. – №4. – С. 91–98. – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2018-4-91-98>.
59. Малієнко Ю. Компетентнісно орієнтовані завдання у змісті курсів історії в ліцеї: суть, структура, класифікація, значення.
60. Малієнко Ю., Гурська О. Оновлені програми з історії України 2022: наративи, концепти, перспективи підручникотворення / Малієнко Ю. Б. // Проблеми сучасного підручника. – 2022. – № 29. – С. 125-136.
61. Маринич А.К. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання історії. Genesum. – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <https://genezum.org/library/formuvannyagromadyanskoikompetentnosti-uchniv-u-procesi-navchannya-istorii>.
62. Матяш М. Одним із найбільш значущих результатів Революції Гідності стало виникнення волонтерського руху – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html>.
63. Методичні рекомендації щодо викладання історії, основ правознавства, громадянської освіти та курсів духовно-морального спрямування у 2022/2023 навчальному році. Додаток до листа Міністерства освіти і наук України від 19.08.2022 р. №1/9530-22. – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <https://www.schoollife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo>

- vykladannya-istoriyi-osnovpravoznavstva-gromadyanskoyi-osvity-ta-kursiv-duhovno-moralnogo-spryamuvannya-u-2022-2023-navchalnomu-rotsi/.
64. На палаючому Сході/ПАТ «ПВК Десна» Чернігів 2017. – 288 с.
65. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Історія: Україна і світ. 10-11 класи. Київ, 2022. [Електронне джерело] – [Режим доступу]: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/Istoriya-Ukrayina.i.svit-Intehrovanyu.kurs.30.09.2022.pdf>.
66. Навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія 6-11 класи» для загальноосвітніх навчальних закладів, 6-11 класи (рівень стандарту), 2022, [Електронне джерело] – [Режим доступу]: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>.
67. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Історія: Україна і світ. 10-11 класи. Київ, 2022. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/Istoriya-Ukrayina.i.svit-Intehrovanyu.kurs.30.09.2022.pdf>.
68. Наші поразки завжди приходили через переговори. // Країна. 2023. – № 38-41. – С. 58.
69. Новікова О.Ф. Соціальна орієнтація економіки/ НАН України. Ін-т економіки. Донецьк, 2009 р.- 220 с.
70. Овчарук О. В. Зростаємо у демократії: Плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини / Р. Голлоб, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. укр. версії: Н. Г. Протасова. – 4-те вид. – К. : Основа, 2018. – Т. 2. – 164 с.
71. Овчарук О. В. Характеристик освіти для демократичного громадянства: європейський контекст / О. В. Овчарук // Постметодика. - 2013. - № 3. - С. 48-54. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Postmetodyka_2013_3_12.

72. Пазенок В. С. Філософія: навчальний посібник. – К.: Академвидав. 2008. – 280 с.
73. Панасюк В. М., «Інститути громадянського суспільства як суб'єкти реалізації державної молодіжної політики», Юридичний вісник, 2019, № 2, стор. 38 – 43.
74. Пархоменко О. М. Теоретичні основи організації позакласної виховної роботи та її значення у формуванні особистості молодшого школяра / О. М. Пархоменко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. - 2017. - Вип. 21(2). - С. 135-146. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21%282%29__14.
75. Підшибякін С. Операція чи «котел»: Дебальцівські події початку 2015 року у візіях української громадської думки – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitmid=313>.
76. Пометун, О. Активне навчання учнів історії та громадянської освіти у контексті запровадження Державного стандарту базової середньої. Український Педагогічний журнал. – 2021. – № 4. С. 106–115. – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://doi.org/10.32405/24111317-2021-4-106-115>.
77. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – № 23. – С.18–20.
78. Пометун, О., Сущенко І. Навчаємо мислити критично. Дніпропетровськ: «Ліра», – 2016. – 144 с.
79. Пометун О., Фрейман, Г. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2006. 328 с.
80. Постанова Кабінету Міністрів України від 20.01.2017 р. № 1014 «Про затвердження типових положень про молодіжний центр та про експертну раду при молодіжному центрі» – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1014-2017%D0%BF#Text>.

81. Постанова Кабінету Міністрів України від 18.01.2018 р. № 1198 «Про затвердження типових положень про молодіжні ради» – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#Text>.
82. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.2020 р. № 143 «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9>.
83. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство : навч. посіб. / наук. ред. П. Т. Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Київ ; Кам'янець-Подільський : Кондор, 2010. 240 с.
84. Рекомендації 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя». – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.
85. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. / Т. О. Ремех // Український Педагогічний журнал. – 2018. – № 2. – С. 34–41.
86. Савченко О. Я., «Діяльнісно-результатний підхід як чинник системної модернізації початкової освіти» на Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи : матеріали Міжна-родної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2019 р., м. Умань). Умань, 2019, с. 216–219. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://lib.iitta.gov.ua/717504>.
87. Сегеда С., Машталір В. Територіальна оборона України як феномен національної військової історії // Український історичний журнал. 2022. – № 4. С. 148—158.
88. Сліпецька, Ю. Політико-правовий аналіз Мінських домовленостей: чому не спрацював дипломатичний сценарій?. Науково-теоретичний альманах Грані, 25(4), – 2022, С. 11-16. <https://doi.org/10.15421/172244>.

89. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання» / Т. М. Смагіна. – К., 2007. – 267 с.
90. Спасибі за синів патріотів // Газета «Ніжинський вісник» № 69-70.
91. Станція Харків: Поінт Ред. // «Hromadske.tv», 10 листопада 2014.
92. Стерненко С. [s.sternenko]. (2023, 14 серпня). Ми з вами допомогли війську на понад 480 (!!!) мільйонів гривень! [фото]. Instagram. [Електронне джерело]. – [Режим доступу]: https://www.instagram.com/p/Cv7KqxTInWD/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRIODBiNWFIZA==.
93. Струкевич О. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олексій Струкевич, Степан Дровозюк. — Київ : Грамота, 2019. — 240 с.
94. Тимошенко А. [@anton_tymoshenko]. (2023, 14 листопада). Нарешті ми з командою Підпільного готові звітувати! [фото]. Instagram. [Електронне джерело]. – [Режим доступу]: https://www.instagram.com/p/CzoRZnzNx4n/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRIODBiNWFIZA==.
95. Turchenko H. «Russian world» and project «Novorossiya» as components of the information war of the Russian Federation against Ukraine. Propaganda and Public Consciousness in the South and East Ukraine (1930s – early XXI century). Riga : Baltija Publishing. 2021. PP. 31– 49.
96. Фонд «Маша». [Електронне джерело]. – [Режим доступу]: <https://mashafund.org.ua/about-us/>.
97. Фонд «Повернись живим». [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://savelife.in.ua/>.
98. Фонд «Повернись живим». Проект «Ваша гривня – наша зброя». [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://savelife.in.ua/army-support/>.

99. Фонд «Повернись живим». Проект «Око за око». [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://okozaoko.okko.ua/>.
100. Фонд «Повернись живим». Проект «Black box». [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://savelife.in.ua/projects/military/black-box/>.
101. Фонд Тіни Кароль. [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <https://fund.tinakarol.com/>.
102. Фрейман Г. Формування аксіологічної компетентності на уроках історії України в 11 класі // Історія в школах України. - 2007. - №6. - с. 13 – 14.
103. Фурман, О., 2015. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. Психологія і суспільство, № 1. с.65-91, с.72.
104. Харук А. Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій // Український історичний журнал. 2022. – № 4. С. 139—147.
105. Хахула Л. І. Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991–2014 рр.: польський суспільно-політичний дискурс / Л. І. Хахула // Український історичний журнал. - 2015. - № 1. - С. 92. - [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2015_1_9.
106. Шкребтієнко Л. П. Виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. – На правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.08 – дошкільне виховання. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2019. С. 152.
107. Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків : Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

108. Якубова Л. Онтологія рашизму: Україна як alter ego Росії. Український історичний журнал. 2022. № 4. С. 78—92

Додаток А**Сценарій проведення гри «Країна гідності»**

Мета: учні та учениці мають узгодити план розвитку на наступні п'ять років. До плану входить сім сфер політики. Приймаючи рішення, вони повинні розуміти, що країна володіє обмеженими ресурсами.

Завдання:

- Підвищити обізнаність про невід'ємність, взаємозалежність та універсальність прав людини;
- Покращити розуміння учасникам соціальних прав а соціальної політики;
- Розглянути реалії, політики та напрацювання в галузі соціальних прав;
- Проаналізувати роль молодих людей у формуванні соціальної політики;
- Заохотити учасників до розробки конкретних заходів для реалізації соціальних прав у реальному житті.

Результати: зростання мотивації учасників до просування соціальних прав. Ви можете підтримати молодих людей у плануванні невеликих дій, наприклад інформаційно-просвітницьких заходів, вивчення стану дотримання соціальних прав на місцевому або національному рівні, зустрічей та обговорень з організаціями громадянського суспільства та політичними партіями. Учасники також можуть звернутися до депутатів парламенту, обласних або місцевих рад, відповідальних за соціальну політику. Проводити дослідження, тренінги, обговорення, круглі столи, дискусії, долучатись до активностей або ставати частиною команди молодіжної ради/молодіжного центру/ громадської організації тощо.

Хід гри

Вчитель/ка: «Доброго дня всім учасникам та учасницям. Ласкаво просимо в Країну гідності! Шановні члени парламенту, ми зібралися тут заради Країни Гідності. Зараз я запропоную вашій увазі останній

національний звіт, підготовлений комітетом із соціальних питань нашого парламенту.»

Вчитель/ка: «Ви вже ознайомились із проблемами нашої країни. Для того, щоб розвиватися як країна, нам потрібні чіткі стратегії соціальної політики строком на 5 років. Зараз я роздам кожному з вас картки з різними соціальними правами та стратегіями їх реалізації. Усі отримають однаковий набір із 21 картки. У нас є сім різних соціальних прав, які ми маємо впроваджувати. Ситуація в Країні Гідності є надскладною: наших ресурсів недостатньо для досягнення кожної з цілей. Пам'ятайте, що у вас є обмежені ресурси, і майте на увазі: якщо ви потребуватимете більше ресурсів, ніж є в наявності, ви не зможете втілити стратегії у кожній сфері політики.

Кожна картка зі стратегією реалізації соціального права оцінюється певною кількістю балів, яка встановлена комітетом із соціальних питань парламенту. У вас є 10 хвилин, щоб спочатку індивідуально створити свій власний набір стратегій. Завдання полягає у створенні найкращого набору стратегій. Потім ви повинні обговорити обрані вами стратегії з іншими членами парламенту та досягти спільного розуміння політики.»

Вчитель/ка: «Як ви можете бачити, на кожній картці зазначено: соціальне право (наприклад, право на працю), відповідну стратегію його реалізації (наприклад, однакова заробітня плата за працю рівної цінності, незалежно від віку й статі) та два аргументи, які учасники можуть використовувати, приймаючи рішення (аргумент ЗА позначений знаком «+», аргумент проти знаком «-».)»

Вчитель/ка: «Загалом гра складається з декількох етапів. Перший – індивідуальний вибір. На цьому етапі учасники/ці оберуть набір із семи карток зі стратегіями, які, на їхню думку, найкращі для країни. Для цього учасники мають 10 хвилин. Після індивідуального вибору вони представлять іншим учасникам обрані ними стратегії. Вам слід занотувати свій вибір карток в таблиці результатів. Другий етап – група учасників прийматиме рішення

щодо спільного набору з семи карток, які, на їхню думку, найкращі для країни. Виділіть близько 30 хвилин для цього етапу.

Шановні члени/кині парламенту, у вас є всього 30 хвилин, щоб прийняти рішення щодо кожного права та відповідно стратегії його реалізації. Стратегії, які ніхто не підтримає, не будуть втілені.»

Протягом цих двох етапів гри вчитель/ка повинні слідкувати за часом та робити нотатки, які зможе використати під час підбиття підсумків. Учні/ці повинні самі вирішувати, як саме вони будуть приймати групове рішення (наприклад, шляхом обговорення і аргументації, голосування тощо).

Вчитель/ка: «Шановні члени парламенту, будь ласка, надайте спільний набір стратегій для реалізації в Країні Гідності».

Педагог/иня має записати рішення групи в крайньому правому стовбчику таблиці результатів. Кожна стратегія реалізації соціального права оцінюється від 1 до 3 балів з точки зору вартості для країни. Комітет із соціальних питань парламенту розробляв систему оцінювання стратегій головним чином на основі економічних притеріїв. Країна Гідності має загальний ресурс у розмірі 14 балів, оскільки країна не має достатніх ресурсів для їх реалізації. (Учасникам/цям не повідомляють, як саме будуть підраховуватися бали та про загальний ресурс країни до закінчення гри).

Вчитель/ка: «Шановні члени/кині парламенту, відповідно до даних про наявні ресурси, наданих комітетом із соціальних питань парламенту, максимальна сума балів може складати 14 балів. Сума балів вашої групи складає... і ваш особистий результат...»

Оцінка і підбиття підсумків

Даний етап проходить одразу після завершення попереднього, бо це є невід'ємною частиною гри. Це відбувається в діалогах, що звучали під час гри, а також на індивідуальних і групових результатах.

Вчитель/ка:

- «Які враження від гри?»;
- «Чому ви обрали саме ці стратегії для реалізації соціальних прав?»;
- «У яких сферах політики та які стратегії для реалізації було найпростіше і найскладніше обрати? Чому?»;
- «Чи спостерігалась схожість між Країною Гідності та вашими власними реаліями?»;
- «Чи є зв'язок між грою та реальним життям? З якими викликами стикаються молоді люди у доступі до соціальних прав?»;
- «Яким чином у вашій країні чи місті визначається і здійснюється політика? Як оцінюється її ефективність?»;
- «Яких заходів слід вжити для просування соціальних прав та реалізації соціальної політики?»;
- «Що молоді люди можуть зробити?»;
- «Чи було щось нове для вас?»;
- «Що ви дізнались з цієї гри?».

Додаток Б

